

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 12, Sayı 33, Tammuz 2025 / Volume 12, Issue 33, July 2025

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received: 28.02.2025

Kabul/Accepted: 13.06.2025

DOI: 10.17822/omad.123305

Atıf/Citation: UĞUR, Yunus ve ÇİMEN, Ayşegül ve AYDIN HATİP, Merve ve KAYAR, Büşra. “ Exploring the relationship between city, climate and environment through heating and cooling practices in Ottoman Istanbul: Source potential and research agenda (1500–1700)”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 12/33 (2025): 363-390.

Yunus UĞUR*

(Doç. Dr.), Marmara Üniversitesi / Türkiye, yunus.ugur@marmara.edu.tr, 0000-0003-4478-3441

Ayşegül ÇİMEN

(Dr. Öğr. Üyesi), Marmara Üniversitesi / Türkiye, aysegul.cimen@marmara.edu.tr, 0009-0007-9726-5898

Merve AYDIN HATİP

(Doktora Öğrencisi) Marmara Üniversitesi / Türkiye, mervemu.aydin@gmail.com, 0009-0000-2613-3205

Büşra KAYAR

(Doktora Öğrencisi) Marmara Üniversitesi / Türkiye, busrakayarm@gmail.com, 0009-0003-7129-927

Şehir, İklim Ve Çevre İlişkisini Osmanlı İstanbul’undaki Isınma Ve Soğutma Uygulamaları Üzerinden Keşfetmek: Kaynakların Potansiyeli Ve Araştırma Gündemi (1500–1700)¹

Exploring the relationship between city, climate and environment through heating and cooling practices in Ottoman Istanbul: Source potential and research agenda (1500–1700)

Abstract: This study conducts an exploratory analysis of heating and cooling practices in Ottoman Istanbul (1500–1700), seeking to elucidate the complex interplay between urban life, temperature, and environment throughout the early modern era. Situated within the context of the Little Ice Age, characterised by extreme weather events, it examines Istanbul's response to environmental adversities. The subjects encompass fuel supply, ice storage, employed technologies, and participating entities, illustrating the city's adaptability to climate and the resultant administrative, social, architectural, and cultural manifestations. Primary sources, including the Ottoman State Archives and Topkapı Palace records, elucidate the administrative and material dimensions of these activities. Sharia court records document minute daily interactions with nature and climate, but manuscripts disclose cultural and literary aspects. The disjointed and cursory quality of the current literature, particularly prior to the 19th century, amplifies the importance of these sources. The study aims to generate new enquiries and investigate the conceptual possibilities of the existing materials, rather than presenting a whole historical narrative. It offers one of the initial thorough, interdisciplinary examinations of the "thermal geography" of Ottoman Istanbul.

Keywords: Administrative history, Architectural history, Early modern, Economic history, Literature, Material culture, Nature.

Öz: Osmanlı İstanbul’unda (1500-1700) ısınma/ısıtma ve soğutma uygulamaları tarihine yönelik bu çalışma, birincil kaynaklar ile literatürün birleşiminden elde edilen verilerle, erken modern dönemde şehir hayatı, iklim ve çevre arasındaki çok katmanlı ilişkiyi anlamaya yönelik keşifsel bir araştırmadır. Küçük Buzul Çağı olarak bilinen dönemde, ara ara sert iklim koşullarının baskın olduğu bir bağlamda, İstanbul’un bu koşullara verdiği tepkileri ortaya çıkaracak konuları keşfetmeye çalışmaktadır. Yakacak temininden kar ve buz depolamaya, kullanılan teknolojilerden süreçlerin aktörlerine kadar uzanan bu konular, İstanbul’un iklimle kurduğu etkileşimi ve bu etkileşimin idari, sosyal, mimari ve kültürel yansımalarını takip etmektedir. Araştırmada incelenen Devlet Arşivleri ve Topkapı Sarayı belgeleri, ısıtma ve soğutma pratiklerinin idari ve maddi boyutlarını kapsamlı bir şekilde aydınlatmaktadır. Şer’iyye sicilleri, günlük hayatın mikro ölçekteki izlerini sunmakta, şehir ve şehir sakinlerinin tabiat, çevre ve iklimle olan etkileşimini ortaya koymaktadır. Yazma eserler ise iklimin kültürel ve edebi boyutlarını açığa vurmaktadır. Konuya dair varolan literatürün zamansal, mekânsal ve tematik olarak parça parça ve yüzeysel kalması ise konuya dair birincil kaynakların değerini daha da artırmaktadır.

¹ Bu çalışma, şehirler ortamında ısıtma/ısınma ve soğutmanın küresel tarihine dair devam etmekte olan şu projenin bulgularından istifade etmektedir: Yunus Uğur (Yürütücü), “Osmanlı İstanbul’unda Isıtma ve Soğutmanın Tarihi (1500-1700): Araştırma Gündemi Oluşturmak”, YÖK Araştırma Üniversitesi Destek Programı (ADEP), 2023-2025. Proje ekibinde yer alan Doç. Dr. Özgür Oral, Doç. Dr. Halil İbrahim Düzenli, Doç. Dr. Celal Şenol ve Dr. Ahmet Tekin’e karkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Bu çerçevede makalenin temel amacı bir tarih yazmaktan çok, yeni sorular üretmek ve mevcut kaynakların sunduğu potansiyeli kavramsal çerçeveler aracılığıyla değerlendirmektir. Çalışma, Osmanlı İstanbul'unun "termal coğrafyası"na dair ilk kapsamlı ve çok disiplinli analiz önerilerinden birini sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Erken modern, İdari tarih, İktisat tarihi, Materyal kültür, Mimarlık tarihi, Tabiat.

Extended Abstract

The essay presents an innovative and investigative analysis of heating and cooling methods in Ottoman Istanbul during the Classical Period (1500–1700). This study examines how urban life in Istanbul responded to sporadic severe environmental circumstances throughout the Little Ice Age (about 1300–1850) through a multi-disciplinary approach that includes social, economic, architectural, and cultural aspects. The study aims to reveal the potential of primarily underutilised sources and, consequently, to establish a preliminary research agenda for the early modern history of thermal practices in Ottoman urban environments.

The research utilises a comprehensive collection of primary sources, including Ottoman State Archives, Topkapı Palace documents, Sharia court registers (şer'iyye sicilleri), and Ottoman-Turkish manuscripts, to elucidate the intricate relationships among the city, its residents, and the natural environment. Instead of presenting conclusive historical findings, the paper positions itself as an exploratory investigation. It seeks to address not only the existing knowledge regarding heating and cooling throughout this period but also importantly what may be discerned, considering the extent and character of the available sources. The study underscores the nascent and experimental character of this endeavour, emphasising the ongoing and dynamic nature of both source evaluation and thematic categorisation.

The article, stemming from a research program financed by the Turkish Higher Education Council (YÖK ADEP), tackles a significant deficiency in the historiography of the Ottoman Empire. Current studies have predominantly focused on the post-19th century, a time marked by notable advancements in heating and cooling technologies that are more readily observable and recordable. Conversely, previous epochs are characterised by sporadic citations, restricted archival compilations, and an absence of cohesive analytical structures. The 16th and 17th centuries, however essential to Ottoman urban development, remain inadequately examined in this regard. This study thus serves as a fundamental step in establishing a more explicit conceptual and methodological framework.

The article comprises three interconnected sections: a literature review, a systematic investigation of archival materials, and an exploratory examination of manuscript evidence. The literature assessment consolidates 111 pertinent articles, with 59 focused on Istanbul, and indicates that substantial academic interest has arisen only in the past two to three decades. It additionally observes that a significant portion of the current literature is peripheral to the subject—contextualized within architecture, provisioning, or environmental studies—highlighting the necessity for more concentrated thematic research. Significant source deficiencies have been revealed, especially for the pre-19th-century era, underscoring the necessity of a source-oriented, investigative methodology.

The archival study utilises more than 600 distinct documents from diverse fonds and registers. This encompasses logs for firewood and coal delivery, records for snow and ice storage, registrations for building materials and financial data pertaining to state provisioning and domestic consumption. Sharia court records provide micro-historical insights, documenting the integration of heating implements, storage facilities, and resource distribution methods into daily existence. However, these materials also pose additional enquiries: What is the level of consistency in the terminology employed? What conclusions can be drawn regarding seasonal cycles, social hierarchies, and spatial practices? The article intentionally leaves numerous questions unresolved, designating them as avenues for further investigation.

Manuscript sources, including as chronicles, travelogues, and poetry, provide vital yet underexplored insights about thermal activities and seasonal experiences. Writings by Peçeви, Kâtib Çelebi, and Evliya Çelebi, among others, document severe cold occurrences, logistical reactions, and cultural attitudes towards winter and summer. However, these references are fragmented and intermittent, with most of their worth residing in the enquiries they provoke rather than the solutions they offer. The study advocates for a more systematic analysis of these texts, especially utilising digital humanities methodologies that may trace and map language across corpora.

The analysis underscores the complexity and ambiguity of the accessible sources, revealing both the possibilities and limitations of present understanding. Heating and cooling in early modern Istanbul were intricate socio-environmental practices influenced by climate variability, logistical infrastructure, cultural perceptions, and political governance. The essay contextualises these practices within the overarching notion of "thermal geographies," indicating that they provide a promising foundation for forthcoming comparative and transdisciplinary research.

In summary, the article does not purport to provide an exhaustive history of heating and cooling in the early modern Ottoman realm. Instead, it aims to investigate the landscape, evaluate the sources, and delineate the limits of potential possibilities. It promotes the amalgamation of environmental history, material culture studies, and urban historiography, while underscoring the pivotal importance of archival and textual exploration. This study, by positioning itself as an open-ended inquiry, encourages additional exploration of the intersections between climate, ecology, and urban life in one of the early modern world's most vibrant imperial cities. It contributes not only to Ottoman studies but also to wider worldwide discussions on pre-modern climate adaptation and environmental historiography.

Introduction

Bu makale, klasik dönem Osmanlı İstanbul’unda (1500–1700)² ısınma/ısıtma ve soğutma uygulamalarına dair tarihî kaynakların potansiyelini araştırmak ve bu alanda keşifsel bir araştırma gündemi ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Isınma ve soğutma, günümüzde olduğu gibi klasik dönemde de şehir hayatının sürdürülebilirliği açısından hayati bir öneme sahipti. Ancak bu temel mesele şimdiye dek Osmanlı tarih yazımında büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Özellikle 19. yüzyıl öncesine ilişkin çalışmalar oldukça sınırlı olup, konu genellikle farklı disiplinler tarafından yüzeysel biçimde ve parça parça ele alınmıştır. Bu durum, Osmanlı İstanbul’unun tabiatla etkileşim ve iklimle başa çıkma stratejilerini anlamaya yönelik çok boyutlu ve tarihsel bir analiz yapılmasını engellemiştir.

Bu bağlamda çalışma, şehir, çevre ve iklim etkileşimini merkeze alarak, İstanbul’un hava koşulları karşısında geliştirdiği fiziksel, sosyal ve kültürel uyum stratejilerini ortaya koymaya yönelik bir keşfe çıkmaktadır. Sistematik biçimde analiz edilmemiş olan çeşitli birincil kaynaklara yönelerek (arşiv belgeleri, şer’iyye sicilleri, yazmalar ve seyahatnameler gibi) bu alanın potansiyelini değerlendirmeyi ve araştırma gündemi oluşturabilecek tematik sorular üretmeyi hedeflemektedir. Bu yönüyle makale, bir sonuçtan çok bir başlangıç önerisidir; alanı tanımlamaya, sorular üretmeye ve düşünsel bir zemin inşa etmeye odaklanmaktadır.

Bu keşifsel araştırmanın ilk adımı olarak, literatür ve kaynak araştırması yapılmıştır. Mevcut akademik literatür, Türkçe ve yabancı dillerde yapılan yayınlar ışığında taranmış, ısıtma ve soğutma tarihine dair bilgilerin büyük ölçüde 19. yüzyıl ve sonrasına yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Zira özellikle modern teknolojilerin gelişimiyle birlikte bu alana dair belgeler, araç-gereçler ve yazılı tanıklıklar son dönemde artmıştır. Buna karşılık erken modern dönem, yani 1500–1700 arası, hâlâ oldukça sınırlı, dağınık ve sistematik olmayan bilgilerle temsil edilmektedir. Bu durum, çalışma sürecinde ilk akla gelen soruları doğurmuştur: Osmanlı İstanbul’unda iklim koşullarına karşı nasıl bir şehir hayatı kurulmuştu? Isınma ve soğutma nasıl sağlanıyordu? Bu uygulamalar günlük hayatı, mekânı, kültürü ve şehir organizasyonunu nasıl etkiliyordu? Bu sorulara cevap verebilecek birincil kaynaklar nelerdir ve bu kaynaklardan ne tür veriler üretilebilir?

² Burada verilen başlangıç ve bitiş tarihleri keskin tarihler olmadığı gibi araştırma, tarih aralığı olarak bir tarih çalışması için fazlaca uzun tutulmuştur. İncelenen konunun mahiyeti (çevre, iklim, yapısal uygulamalar gibi) uzun vadeli (longue durée) ele alışı uygun olmakla birlikte araştırma sürecinde dönemi daraltmak ya da 1700 tarihini biraz ilerletmek ihtimali mevcuttur. Konuyla ilgili olarak belirleyici bir öneme sahip Küçük Buzul Çağı nitelemesi her ne kadar genel anlamda 1300-1850 arasını kapsasa da sert hava koşulları dönemi olarak 1600lar-1700ler arası olarak daha çok ifade edildiği için araştırma dönemini 1580’ler-1710’lar gibi bir aralığa zamanla çekmek makul olabilir. Çalışmamız Küçük Buzul Çağı şartlarının İstanbul yerelindeki durumu, tarihlendirilmesi ve etkileri açısından da özgün bulgular sunmayı hedeflediği için bu bağlam önemlidir. Ayrıca birincil kaynakların daha çok 1600-1700 arasına yoğunlaşması da dönemi daraltmak gerektiğini doğrulamaktadır. Ne var ki biz araştırmada 1600 öncesi dönemi biraz daha tarayıp sonra konuyu daraltmanın daha anlamlı olacağını düşündük. Bu uzun dönem tercihinin ve araştırmayı 1700 ile sınırlamanın başka önemli bir sebebi 1500-1700 döneminin yazarların uzmanı olduğu ve diğer Osmanlı şehirlerini inceleyip İstanbul ile karşılaştırabileceği bir dönem olmasıdır. Diğer ve daha önemli başka sebep ise 1700 yılından sonra hem ısıtma ve soğutmanın teknolojisi ve mahiyetinin (taş kömürü ve sanayi devrimi) değişmekte olması hem de İstanbul’un da dahil olduğu dünya şehirleri için farklı bir dönemin (uluslararası ticaret, merkezileşme, sanayileşme etkilerinin şehirlerde görülmeye başladığı bir dönem) başlamakta olmasıdır.

Literatür temelli bu sorular doğrultusunda, Osmanlı Devlet Arşivleri, Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul'a ait şer'iyye sicilleri ve çeşitli yazma eserler detaylı biçimde taranmıştır. Odun ve kar tedarik defterleri, bina ve inşaat defterleri, mahkeme kayıtları, terekeler, kronikler, seyahatnameler ve edebi metinlerde yapılan taramalarla buralarda yer alan doğrudan ya da dolaylı bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu kaynakların yalnızca teknik ve lojistik bilgiler mi sunuyor yoksa aynı zamanda şehir, çevre, iklim ilişkisi ile ilgili olarak dönemin ekonomik yapısı, sosyal ilişkileri, şehir altyapısı, mimari çözümleri ve kültürel temsilleri hakkında da bir içeriğe sahip mi sorusuna cevaplar aranmıştır.

Dolayısıyla bu çalışma, mevcut literatürün teknik ve mimari odaklı sınırlılıklarını aşarak, Osmanlı İstanbulu'ndaki ısıtma ve soğutma uygulamalarına çok boyutlu bir perspektiften yaklaşmayı hedeflemektedir. Geleneksel Osmanlı tarih yazımında genellikle ihmal edilen bu temel meseleyi, "termal coğrafyalar", "termal konfor", "insan-yapımı iklimlendirme", "iklim kontrolü" ve "iklimin kültürel inşası" gibi kavramlarla ele almak, konuya dair bakış açımızı zenginleştirecek ve derinleştirecektir. Bahsedilen bu kavramlar, ısıtma ve soğutma pratiklerini sadece teknik çözümler olarak değil, aynı zamanda iklimin idari, sosyal, mimari ve kültürel yansımalarını da içeren çok katmanlı süreçler olarak ele almayı mümkün kılmaktadır. Örneğin, Küçük Buzul Çağı gibi dönemsel iklimsel zorlukların, yakacak temininden kar ve buz depolamaya kadar şehir hayatının her alanını nasıl etkilediği, bu yeni çerçeveye daha net bir şekilde ortaya konulabilir. "İnsan-yapımı iklimlendirme" ve "iklim kontrolü" gibi kavramlar, birey ve toplumun çevreyle kurduğu aktif etkileşimi, bu etkileşimin şehir ve mekan üzerindeki yansımalarını anlamaya olanak tanır. Bu sayede, Osmanlı toplumunun iklim koşullarına karşı geliştirdiği davranışsal (giyim, pencere açma, gölge arama gibi), fizyolojik (vücut adaptasyonu) ve psikolojik (beklenti ve alışkanlıklar) uyum stratejileri daha detaylı incelenebilir. Yeni analitik çerçeve, Osmanlı İstanbulu'nda farklı sosyal ve dini grupların termal konfor arayışlarını ve iklimle kurdukları ilişkileri, yani "iklim kültürlerini" araştırmaya ve tarihselleştirmeye imkan tanır. Arşiv belgelerinin idari ve ekonomik verilerinin yanı sıra, şer'iyye sicillerinin sunduğu mikro düzeydeki günlük yaşam izleri ve yazma eserlerin iklimin kültürel ve edebi boyutlarına dair zengin temsilleri, bu kültürel inşanın nasıl gerçekleştiğini anlamamızı sağlar. "Termal coğrafyalar" kavramı, sadece hava koşullarının mekânsal etkilerini değil, aynı zamanda bu koşullarla baş etme biçimlerinin fiziksel, sosyal ve mekânsal boyutlarını birlikte ele almayı mümkün kılar. Bu sayede, şehir topografyası, mahallelerin yerleşim düzeni, yapıların yönelimi ve malzeme tercihleri ile iklimsel koşullar arasındaki ilişkiler daha sistemli bir şekilde analiz edilebilir. Saraylardan evlere, hamamlardan darüşşifalara kadar farklı yapı türlerinin ısıtma ve soğutma sistemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi de bu çerçevede mümkün hale gelir.³

Alandaki boşluğun doldurulması tarafında ise bu çalışmadan 19. yüzyıl öncesi döneme ait ısıtma ve soğutma uygulamalarının günlük hayattaki yerini, kullanılan araç-gereçleri ve mevsimsel döngülerle ilişkisini ortaya koyarak, Osmanlı günlük hayat tarihine önemli bir katkı sağlayacak olması beklenmektedir. Farklı disiplinlerden (tarih, mimarlık tarihi, çevre tarihi, edebiyat) gelen yaklaşımları bir araya getiren bu çerçeve, gelecekteki disiplinlerarası araştırmalar için güçlü bir temel oluşturacaktır. Osmanlı İstanbulu'nun "termal coğrafyası"na dair ilk kapsamlı ve çok disiplinli analiz önerilerinden biri olması, bu çalışmanın diğer erken modern dünya şehirleriyle karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasına da zemin hazırlayacağı anlamına gelmektedir. Çalışma, iklim, doğa ve şehir hayatının kesişim noktalarını inceleyerek, sadece Osmanlı

³ Bkz. G. S. Brager & R. J. De Dear. "Thermal adaptation in the built environment: a literature review". *Energy and buildings*, 27, sy. 1 (1998): 83–96; N. Cohen. *New under the sun: early Zionist encounters with the climate in Palestine*. Univ of California Press, 2024; G. Jendritzky & B. Tinz, B. "The thermal environment of the human being on the global scale". *Global Health Action*, 2, 1 (2009); B. L. Ong. Warming up to heat. *The Senses and Society*, 7, 1 (2012), 5–21. (Brager,1998; Cohen 2024; Jendritzky, 2009; Ong, 2012).

çalışmalarına değil, aynı zamanda erken modern dönem iklim adaptasyonu ve çevre tarihi metodolojisi üzerine küresel tartışmalara da katkı sağlayacaktır. Büyük hacimli arşiv belgelerinin metin madenciliği, veri görselleştirme ve haritalama gibi dijital yöntemlerle analizi, dijital beşeri bilimlerin tarih araştırmalarındaki potansiyelini gözler önüne serecektir. Bu da, daha sistematik ve geniş kapsamlı araştırmaların önünü açacaktır. Elinizdeki makalede arşiv ve yazma kaynaklarının Osmanlı İstanbul’una dair bu kavramsal yaklaşımla örtüşen zenginlikte veriler sunup sunmadığı ya da bizi kaynaklara uygun alternatif bakış açıları ve yöntemler bulmaya mı yönelteceği sorgulanmaktadır.

Makalede önce literatür taramasına yer verilerek konuyla ilgili halihazırda neler bildiğimiz üzerinde durulacak, ardından, bu öğrendiklerimiz çerçevesinde konuyla ilgili olabilecek arşiv ve yazma kaynaklarının tespiti ve içerdikleri temalar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece ısıtma ve soğutmanın malzemeleri (odun, kömür, kar, buz), araç gereçleri (mangal, soba, ocak), aktörleri (oduncu, buzcubaşı, karcı), yapıları (ev, saray, hamam), süreçleri (tedarik, depolama, dağıtım), temsilleri (şiir, anlatı) ve tabiat-iklim-insan etkileşimleri gibi başlıklar altında 1500–1700 arası Osmanlı İstanbul’unun “termal hayatına” dair ilk kapsamlı çerçevelerden biri sunulmaya çalışılacaktır.

A. Trends and Gaps in the Literature on the History of Warming and Cooling

Sıcaklığın ve soğukluğun kontrolü, gıda temini ile birlikte insanın tabiatla ilişkisini düzenleme çabalarının en temel bileşenlerinden biridir. Yerleşik hayata geçişle birlikte ortaya çıkan şehirleşme, yapılaşma ve günlük hayat ihtiyaçlarına yönelik geliştirilen çözümler tarih boyunca zaman ve mekâna göre değişkenlik göstermiştir. Ancak bu farklılıkları sistemli biçimde ele alan çalışmalar henüz oldukça sınırlıdır. Isıtma ve soğutma meselesi, beden sıcaklığının korunması, gıdaların muhafazası ve pişirilmesi, üretim için gerekli enerjinin sağlanması, hijyen, yalıtım ve inşaat stratejileri gibi çok sayıda tarihsel konunun kesişim noktasındadır. Bu alanlar tarih, mimarlık, çevre ve teknoloji tarihi gibi disiplinlerde dağınık biçimde yer almakta; konuya doğrudan odaklanan çalışmaların sayısı ise sınırlı kalmaktadır. Küresel ölçekte bakıldığında konuya dair literatür daha çok sanayi devrimi sonrasında artmaya başlamakta ve özellikle 1900 sonrası için teknik-mekanik detaylar içeren literatür çerçevesinde çoğalmaktadır. Örneğin Walter Bernan’ın klasik eseri *On the History and Art of Warming and Ventilating Rooms and Building* ısıtma ve soğutmanın hem tarihine hem sanat yönüne hem de mimariyle ilişkisine değinen bir çalışma olarak sonraki çalışmalara bir zemin oluşturmaktadır.⁴ Literatürdeki bu boşluk ve eğilim Osmanlı tarihi ve İstanbul ölçeğinde de benzerdir. Son yıllarda yapılan ve İstanbul tarihine yönelik kapsamlı bir eser olan *Büyük İstanbul Tarihi* (<https://istanbultarihi.ist>) içerisinde yapılacak hızlı bir tarama bunu ispata yeterlidir; konuya dair çalışmalar yetersizdir ve varolan bazı bilgiler de son dönemlere aittir.

Bu bölümde, 1500–1700 yılları arasında Osmanlı İstanbul’unda ısıtma ve soğutma tarihine dair literatür taranarak iki temel amaç güdülmüştür: (1) şimdiye kadar hangi konular, dönemler ve kaynaklar çalışılmıştır, bu çalışmalar hangi tür veriler sunmaktadır ve bu çalışmalar birincil kaynaklarla nasıl derinleştirilebilir, (2) hangi konular, dönemler ve kaynaklar yeterince çalışılmamıştır ve bu alanlarda yapılacak arşiv taramaları için hangi tür sorular üretilebilir?

İstanbul merkezli çalışmalara odaklanan bu araştırma, tarihî bağlam, iklim şartları ve teknolojik sınırlılıkların benzerliği nedeniyle, İstanbul dışındaki bazı Osmanlı şehirlerini de kapsayan örneklerle zenginleştirilmiştir. Literatürde ısıtma ve soğutma konularına dolaylı olarak

⁴ Walter Bernan, *On the History and Art of Warming and Ventilating Rooms and Buildings: By Open Fire, Hypocausts, German, Dutch, Russian, and Swedish Stoves, Hot Water, Heated Air, Heat of Animals, and Other Methods: With Notices of the Progress of Personal and Fireside Comfort, and of the Management of Fuel* (G. Bell, 1845). Bernan (1845).

temas eden ancak temel odak noktası ıaşe, çevre ya da mimarlık tarihi olan çalışmalar ise araştırmının çerçevesini genişletmemek adına yalnızca sınırlı biçimde değerlendirilmiştir. Bu tür kaynaklara yeri geldikçe dipnotlarda temas edilmiş olmakla birlikte esas olarak bu literatür gelecekteki araştırmalarda daha fazla ele alınacaktır.

Detaylı olarak incelenen literatürden tespit edilen ilk sorular şunlar olmuştur: Erken modern Osmanlı İstanbul’unda insanlar soğuk ve sıcağa karşı ne tür çözümler geliştirmişti, bu çözümlerin uygulayıcıları kimlerdi, hangi malzemeler kullanılmış, bu malzemeler nerelerden ve nasıl temin edilmişti, yalıtım teknikleri nelerdi? Yöntem olarak bu soruları ortaya çıkarırken, YÖK Ulusal Tez Merkezi, DergiPark, kütüphane katalogları ve çeşitli sempozyum bildirileri taranmış; “ısıtma”, “soğutma”, “ısınma”, “ocak”, “fırın”, “odun”, “iklim”, “kar”, “buz”, “yalıtım”, “hamam”, “çeşme”, “serinlik” gibi anahtar kelimeler kullanılmıştır. Elde edilen kaynakçalar üzerinden ulaşılan ek yayınlarla birlikte, şu ana kadar konuya doğrudan veya dolaylı temas eden 111 eser tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bu eserlerin 98’i Osmanlı coğrafyasına, 59’u ise doğrudan İstanbul’a odaklanmaktadır. İstanbul’a dair çalışmaların çoğunluğu saray ve çevresindeki mahallelerle sınırlı kalmaktadır. İstanbul dışındaki şehirler arasında İzmir, Bursa, Gaziantep, Şanlıurfa, Kocaeli, Çanakkale ve Antalya’ya dair bazı değerlendirmelere ulaşılmıştır. Bazı eserlerde milattan önceki dönemlere ait sistemlere ve 20. yüzyıl başlarına kadar uzanan uygulamalara da yer verilmiştir. 19. ve 20. yüzyıllara ait veriler doğal olarak daha detaylı ve sistematik bilgiler sunarken, klasik dönem (1500–1700) için bilgi dağınıklığı sürmektedir.

İncelenen eserlerin büyük çoğunluğu son 25 yılda yayınlanmıştır. Disiplin dağılımı açısından bakıldığında, 76’sı tarih, 29’u mimarlık tarihi, 2’si gastronomi, 1’er tanesi tıp tarihi, ormancılık ve coğrafya alanlarına aittir. Konuya dair ortaya çıkan verinin kümeleştiği temalar dikkate alınarak çalışmalar ısıtma/ısınma, soğutma ve yalıtım olmak üzere üç ana tema altında toplanmıştır. Mekânsal olarak ise evler, saray yapıları, üretim kompleksleri, camiler, darüşşifalar ve hamamlar çalışmalarda öne çıkan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk tema olan ısıtma tarihine ilişkin çalışmalarda odun ve kereste alımları, fırıncı esnafı ve üretim amaçlı ocaklar (ekmek, kiremit, çini, seramik, cam, çanak, sabun, mum, kireç, demir, top gibi) öne çıkan konulardır. Odun ve odun kömürü ikamet alanlarında hem ısıtma hem de pişirme amacıyla ocak, mangal ve tandırlarda yaygın biçimde kullanılmıştır. Isıtma dışında literatürde üretim için kullanılan yakacak malzemesi üzerinde de durulmuştur. Örneğin 1527–28 tarihli saray masraf defteriyle ilgili yapılan bir çalışmada Topkapı Sarayı’nda birden fazla bulunan seramik fırınının, Tekfur Sarayı bölgesindeki muhtemel çini fırınının ve Tophane-i Amire’nin yakacak tüketimindeki rolü incelenmektedir.⁵ Isıtma ihtiyacı ikamet alanlarında mevsimsel iken, üretim alanlarında yıl boyu süreklidir. Bu durum, yakacak teminini İstanbul için daimi ve karmaşık bir lojistik faaliyet hâline getirmiştir. İstanbul’a dair “ıaşe” literatürüne⁶ de entegre edilebilecek

⁵ Gülrü Necipoğlu, “From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles”, *Muqarnas* 9 (1993): 139; Yaşar Baş, “Kocaeli’den İstanbul’a Kereste Nakli, Tersane ve Tophane’de Kullanımı”, *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)* 6, sy 11 (2016): 149-71. (Necipoğlu, 1990; Baş, 2016).

⁶ Isıtma ve soğutma uygulamaları konusu ile ilgili en yakın literatür gruplarından biri “ıaşe” literatürüdür. Şehirlerin ve İstanbul’un ıaşe tartışmaları içerisinde yakacak yani odun-kömür temini, ulaşımı önemli meselelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda modern dönem İstanbul’u ile ilgili yakın zamanda yapılmış bir çalışma olarak Gökbaş’ın çalışması örnek olarak alınabilir. Bu çalışmada yakacak temini konusundaki sıkıntılara da temas edilmekte ve özellikle bu ürünlerin nakliyesi sırasında askerler tarafından el konulma, baltacılar tarafından yakacak odun yerine konutlar için kereste hazırlama ve bunların sonucu olarak devletin piyasaya müdahale etmek zorunda kalması gibi sorunlara temas edilmektedir. İaşe, ormanlar ve mahrukat için bkz. Metin Gökbaş, “Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Mecmuasına Göre İstanbul’un İaşe Meseleleri (1924–1939)” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2017); Ali Aslanhan, “R.1325/m.1909-1910 tarihli orman istatistiği’nin transkripsiyon ve değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Selçuk Dursun, “Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire” (Phd. Thesis, İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2007). İaşe literatürü için bkz. Ahmet Uzun, “Osmanlı Devleti’nde Şehir Ekonomisi ve İaşe”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy 6 (2005): 211-36. (Aslanhan, 2020; Dursun, 2007; Uzun, 2005).

konuyla ilgili bu çalışmalar daha çok yakacakların temini, nakliyesi, depolanması ve tayinatına odaklanmaktadır.

Bekir Koç Osmanlı'da ormanların kullanımı ile ilgili detaylı bilgiler verdiği makalesinde resmî kurumlar için gereken yakacak yani odun ihtiyacının üç yöntemle karşılandığından bahseder: Birincisi, “derya mübaya'ası denen ve odun getiren gemilerin yılda bir kez İstanbul'a odun getirmesi yükümlülüğü”; ikincisi, “kazalardan iştirâ (satın alma) yoluyla odun temini” ve üçüncüsü “İstanbul'un odun ihtiyacı için ayrılmış ormanlarından ocaklık olarak odun sağlanması.” Halk ise odun ihtiyacını ya esnaftan satın almakta ya da baltalık ve mübah olarak nitelendirilen ormanlardan kendi imkanlarıyla sağlamaktaydı.⁷ Devletin yakacak için kullandığı odunların çoğunun miri araziden temin edildiği anlaşılmaktadır. Bu araziler genel olarak Anadolu'nun Karadeniz ve Marmara'yı çevreleyen kıyı bölgeleri ve Rumeli'nin Karadeniz, Marmara ve Ege denizini çevreleyen kıyıya yakın bölgeleridir. Odunlar daha çok deniz yoluyla taşınmıştır. İstanbul'a ulaşan odunların sonraki adresinin depolar olduğu görülmektedir. Literatüre göre şehirde odun ve kömür depolarının bulunduğu semtler Beyoğlu, Bayezid, Fatih, Üsküdar, Kadıköy, Adalar, Hisar (Beylerbeyi, Çengelköy ve Kuzguncuk), Makriköy ve İstinye'dir.⁸ Bu verilerin İstanbul tarihi açısından daha da derinleştirilmesi gerekecektir. Odun alımı ve taşınma süreci ile ilgili bilgilerin yer aldığı çalışmalarda kullanılan tarihi kaynak arasında özellikle vakıf kayıtlarını not etmek gerekmektedir. Buralarda vakıf yapılarının kış mevsiminde yakacağı odunlarla ilgili satın alma verileri bulunmaktadır.

Isıtma tarihi ile ilgili literatürde dikkat çeken bir başka konu ise mimarlık tarihçileri tarafından yapılan mekanlara dair çalışmalardır. Saraylarda ve büyük konaklarda yer alan ocakların teknik özellikleri, yapı içindeki konumları ve mekân organizasyonunda üstlendikleri işlevler üzerine çeşitli incelemeler yapılmıştır. Bu tür araştırmalar, ocakların sadece birer ısınma ve yemek pişirme aracı olmanın ötesinde, odaların yerleşimi, ısının mekân içinde dağılımı ve ev düzeninin kurgulanmasında belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır.⁹ Konutlarla ilgili olarak kapsamlı bir çalışma da Ş. P. Özyalvaç'ın eseridir. Özyalvaç bu çalışmasının bir bölümünde konutlardaki ısınma araç gereçlerini saymakta (tennur, mangal, ocak demiri, maşa, hatab, kömür, tahta) ve hangi konakta kaç adet bunlardan bulunduğuna dair bilgi vermektedir.¹⁰ Ayrıca bu çalışmalar arasında hamamlarla ilgili çalışmaların sayıca çok olduğu görülmüştür. G. Dişli, Z. Özcan ve N. Çelik'in darüşşifalar ve hamamlarla ilgili ısıtma sistemlerini teknik ve mimari boyutlarıyla incelediği makaleleri oldukça aydınlatıcıdır.¹¹ Bu çalışmalarda günlük hayatın ısıtma pratiklerini yansıtan bilgilerin sınırlı olması ise dikkat çekicidir. Bu eksikliğin temel nedeni,

⁷ Bekir Koç, “Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma”, *OTAM* 10 (1999): 139-58. Koç (1999).

⁸ Muharrem Öztel, “İstanbul'un Temel İhtiyaçlarından Mahrukâtın (Odun ve Kömür) Önemi ve Mahrukât Arz Piyasası (1789-1918)”, *Turkish Studies* 8, sy 7 (2013): 487-505. Öztel (2013).

⁹ Daha çok 18. Yüzyıl ve sonrası ile ilgili olmakla birlikte, oturma alanlarının ısıtılması ile ilgili usuller ve mimari öğelerle ilgili zengin bir araştırma için bkz. Alper Metin, “Domesticating and Displaying Fire: The Technical and Aesthetic Evolution of Ottoman Fireplaces”, *Journal18*, sy 16 Cold (2023), <https://www.journal18.org/7064>; Saim Ülgen, “Türk Mimarisinde Teshin Usulleri”, *Arkitekt*, sy 117-8 (1940): 206-10. Daha erken dönem için bkz. Uğur Tanyeli, “Şeyler'in Dolaşımı: Geç Ortaçağ'da Türkiye'ye Bir Mimari Eleman Transferi: Bacalı Ocak”, içinde *Osmanlı Mekanının Peşinde: Sınırşımı Metinleri 15.-19. Yüzyıllar*, 2015, 270-86. (Metin, 2023; Ülgen, 1940; Tanyeli, 2015).

¹⁰ Şükriye Pınar Özyalvaç, “İstanbul konut mimarisinde lüks ve konfor (18. yüzyıl)” (Doktora Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015), 520-24. (Özyalvaç, 2015). Benzeri incelemelere sahip olan şu eserler de incelenmiş ama ısıtma ile ilgili daha az bilgiye rastlanmıştır: Turan Açık, “16-17. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, *Büyük İstanbul Tarihi*, 2015; H. Gökçen Akgün Özkaya, *18. yüzyılda İstanbul evleri: mimarlık, rant, konfor, mahremiyet* (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015); Rukiye Yeşilkaya, “16.-17. yüzyıl İstanbul Kadı Sicilleri'nde ev ve kentsel konumu” (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018). (Özkaya, 2015; Açık, 2015; Yeşilkaya, 2018).

¹¹ Zühal Özcan ve Gülşen Dişli, “Refrigeration Technology in Anatolian Seljuk and Ottoman Period Hospitals”, *Gazi University Journal of Science* 27, sy 3 (2014): 1015-21; Gülşen Dişli ve Nevin Çelik, “Heating system evaluation of an ancient Turkish bath: the bath of Süleymaniye hospital”, içinde *12th International Conference on Heat Transfer, Fluid Mechanics and Thermodynamics*, 2016, 1649-53. (Dişli & Çelik, 2016; Özcan and Dişli 2014).

mevcut literatürün incelediği arşiv ve yazma kaynaklarda bu konulara dair detayların seyrek bulunmasıdır. Daha kapsamlı olarak kaynak çalışması yapılmasına yönelik ihtiyaç burada kendini göstermektedir.

Bununla birlikte günlük hayatı da kapsayan dikkat çekici bir konu, hava koşullarının yakacak temini, hijyen ve sağlık koşulları üzerindeki olumsuz etkileridir. Özlem Sert'in 19. yüzyıl İstanbul'u üzerine yaptığı çalışma, özellikle sıcak hava dönemlerinin yol açtığı su kıtlığı ve ormansızlaşma gibi sorunlara dair sunduğu verilerle ufuk açıcı niteliktedir.¹² Bu çevresel olumsuzluklar, İstanbul halkının odun ve odun kömürü gibi yakacaklara daha yüksek bedeller ödemesine, hamam hizmetlerinin pahalılaşmasına yol açmış; dolayısıyla hijyen koşullarının bozulmasıyla birlikte pek çok farklı hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹³

Bu süreçlerin günlük hayata etkisini ve “insan-yapımı iklimlendirme”, “iklim kontrolü” ve “iklimin kültürel inşası” gibi yönlerini takip etmek için edebi ve kültürel kaynaklara da bakmanın gerekliliğini bize hatırlatan bir eser Emine Gürsoy Naskali'nin derlediği *Soba, Kömür, Kibrit, Kar, Kış* adlı kitaptır.¹⁴ Her ne kadar bu eser Osmanlı tarihinin çok farklı dönem ve coğrafyalarını kapsasa da içeriği itibarıyla bizlere kış mevsimi, soğuk, ısınma ve ısıtma araçlarının toplumsal ve edebi temsillerine dair kapsamlı bir panorama sunmaktadır. Kitapta halk şiiri, türkü, hikâye, roman ve atasözlerinde “soğuk”, “kış”, “kar” ve ısınma pratiklerinin işlendiği bölümler yer almakta; insanın tabiatla ve iklimle kurduğu ilişkinin edebi yansımaları irdelenmektedir. Özellikle soba, ocak, mangal gibi ısınma araçlarının günlük hayattaki anlamı, yakacak malzemeleriyle ilgili toplumsal tecrübeler ve kış mevsiminin kültürel temsilleri edebi kaynaklar üzerinden ortaya konulmaktadır. Osmanlı toplumunda ısınma, malzeme kullanımı, soğukla mücadele ve kış mevsiminin toplumsal hafızadaki yeri hakkında edebi kaynakların önemine bir giriş niteliğindedir. Böylece çalışmamızın ilerleyen bölümünde yer alacak olan yazma eserler arasında edebi eserleri de inceleme fikrini uyandırmıştır.

Isıtmanın yanı sıra, şehir hayatında soğutma ihtiyacının karşılanması da bir o kadar kritiktir. Literatürün bize sunduğu ikinci tema kümesi olan soğutma tarihine dair çalışmalar incelendiğinde öne çıkan ilk ve en kapsamlı konunun kar ve buz temini olduğu görülmektedir. Bu unsurların kullanımıyla ilgili bilgiler, ağırlıklı olarak saraya ve halka yönelik soğuk içecek teminine dair belgeler aracılığıyla izlenebilmektedir. Literatürde bu konuda yapılan çalışmaların önemli bir bölümü Osmanlı saray mutfuğu ile ilgilidir. Ayşe Özkan Emanet'in kitap haline getirilen tezi ile Mustafa Nuri Türkmen'in makalesi, kar ve buzun temin edildiği bölgeler, saklanma koşulları ve bu sürecin organizasyonunda görev alan aktörler açısından oldukça kapsamlı bilgiler sunmaktadır.¹⁵ Ayşe Özkan Emanet, 19. yüzyıldan önce Osmanlı sarayına kar ve buzun Keşiş Dağı (Uludağ) ve Eyüp'ten sağlandığını, 19. yüzyıldan itibaren ise Katırlı Dağı ve çevresinden de temin edilmeye başlandığını belirtmektedir. Keşiş Dağı ve Katırlı Dağı'ndan çıkarılan kar ve buz, ihtiyaç fazlası olduğunda bölgedeki karlık ve buzluklara depolanmakta, saray için gereken miktar ise belirli iskelelerden gemi ve kayıklarla İstanbul'a nakledilmekteydi. 15. yüzyılın

¹² Özlem Sert, “Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 23 (2007): 79-83. (Sert, 2007).

¹³ İklim ve hastalıklar ilişkisine dair başka bazı çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan Osmanlı bağlamına dair bkz. N. Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)* (BiblioBazaar, 2011); N. Varlık, ed., *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean* (Newark: Rutgers University Press, 2017). Dünya tarihi bağlamı için bkz. L. Jones, ed., *Disease and the Environment in the Medieval and Early Modern Worlds* (Routledge, 2022). (Varlık, 2008;) Varlık, 2017; Jones, 2022).

¹⁴ Emine Gürsoy Naskali, ed., *Soba Kömür Kibrit Kar Kış Kitabı* (Kitabevi Yayıncılık, 2022). Naskali (2022).

¹⁵ Ayşe Özkan Emanet, “Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021); Ayşe Özkan Emanet, *Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2025); Mustafa Nuri Türkmen, “Osmanlı Devleti'nde Saray İhtiyaçlarının Karşlanması: Kar ve Buz Temini”, *Gazi Akademik Bakış* 4, sy 8 (2011): 203-14. (Emanet, 2021, 2025; Türkmen, 2011).

sonlarında Bursa'dan saraya yapılan kar ve buz sevkiyatı buzcular tarafından gerçekleştirilirken,¹⁶ İstanbul'daki karlıklardan saraya kar temini bir süre sakabaşı tarafından yürütülmüştür. Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu görev tamamen buzcubaşı amirliğinde olan Hassa Buzcular Ocağı, yani Buzhane-i Âmire çalışanları tarafından yerine getirilmiştir. Devletin yanı sıra, İstanbul'da bazı şahıs mülklerinde yer alan özel karlıklar ile vakıf mülkiyetindeki karlık ve buzlukların da bu sistemin bir parçası olduğu görülmektedir.¹⁷ Kar ve buzun temini, yalnızca saray ihtiyaçlarıyla sınırlı kalmayıp, şehir halkının günlük hayatına da doğrudan etki etmiştir. Bu malzemelerin en belirgin işlevlerinden biri, yaz aylarında İstanbul halkına soğuk su ve şerbet ikram edilmesini sağlamaktır. Sebillerde dağıtılan içme suyunun serinletilmesi amacıyla temin edilen buz ve karın miktarı ile alım koşullarının vakıf kayıtları gibi birincil kaynaklarda ayrıntılı biçimde yer aldığı görülmektedir. Örneğin Nurdan Şafak, Hadice Turhan Sultan'ın vakfiyesinde, Yeni Camii külliyesinin bir parçası olarak inşa ettirdiği sebilde yaz mevsimi boyunca, üç ay süreyle halka karla soğutulmuş su dağıtılmasının şart koşulduğunu belirtmektedir.¹⁸ Bu tür uygulamalar yazın zorlu hava koşullarına karşı kar ve buzun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Osmanlı topraklarını ziyaret eden Avrupalı seyyahların kaleme aldıkları metinlerde de, İstanbul'da halka sunulan soğuk içecekler ve şerbet ikramlarına sıkça değinilmesi, bu uygulamaların hem yaygınlığını hem de dışarıdan nasıl algılandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kar ve buzun günlük kullanımlarından biri de, özellikle yaz aylarında vefat eden saray mensuplarının defin işlemleri geciktiğinde devreye giren muhafaza uygulamalarıdır. Hava sıcaklıklarının yüksek olduğu dönemlerde cenazelerin bozulmasını önlemek amacıyla ya saray buzhanesinde bekletildikleri ya da defin günü cesetlerin buzla sarıldığı görülmektedir. Örneğin, Sultan II. Selim'in 15 Aralık 1574'teki vefatının ardından, cenazesi saray hekimbaşısı Garsüddinzâde ve bazı saray görevlileri tarafından yıkanıp kefenlenmiş; III. Murad'ın İstanbul'a ulaşmasını beklemek amacıyla, Nurbanu Sultan'ın izniyle on iki gün boyunca sarayın buzhanesinde muhafaza edilmiştir. Benzer şekilde, 22 Haziran 1691 tarihinde vefat eden Sultan II. Süleyman'ın cenazesi aynı gün Edirne'den Silivri'ye araba ile getirilmiş, cesedin sıcak nedeniyle bozulmasını önlemek için pamuklara sarılarak altına ve üstüne buz parçaları yerleştirilmiştir. Ardından cenaze, Silivri'den İstanbul'a gemi ile nakledilmiştir.¹⁹ Literatür taramasından elde edilen bulgular, üçüncü tema kümesi olan yalıtım konusunun, ısıtma ve soğutma malzeme ve temin süreçleri kadar yoğun biçimde çalışılmadığını ortaya koymaktadır. Bu alan, genel olarak Osmanlı ya da İstanbul mimarlık tarihi literatürü ile entegre edilerek “inşa stratejileri” ve “malzeme izolasyonu” olmak üzere iki temel alt başlıkta ele alınabilir. İnşa stratejileri bağlamında, yapıların konumu ve yerel coğrafi koşullar birincil belirleyici olarak öne çıkar. Bu unsurlara bağlı olarak malzeme seçimi yapılmakta ve buna uygun inşaat teknikleri uygulanmaktadır. Örneğin Osmanlı sivil mimarisi incelendiğinde, alt katların daha alçak inşa edilmesiyle bu alanların daha hızlı ısınmasının ve ısının içeride daha uzun süre korunmasının hedeflendiği; üst katların ise daha yüksek tavanlı yapılarak sıcak havalarda serinlik sağlamanın amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Şimşek, konaklama yapılarının oluşumunda “ısıtma-soğutma yükleri”nin azaltılması başlığı ile yapıarda uygulanan gölgeleme (çatı saçakları gibi), camlardan ışığın girişinin kısılması (kepenk sistemi gibi), yapının özellikle İstanbul'da Güney'e yönelmesi gibi detayları bize işaret eder.²⁰ İrfan Unutmaz'ın *Neolitik Çağdan Günümüze Anadolu'da*

¹⁶ Bursa'da nesiller boyu buzculuk yapıp, İstanbul'a buz taşıyan zengin içerikli nadir bir aile öyküsü için bkz. İsmail Buzcular, *Buzcular Erkek Evlattan Erkek Evlada Geçen Bir Soyla 517 Senedir Yaşayan Bir Aile* (Bursa: Bursa Hakimiyet Matbaası, 2004). (Buzcular, 2004).

¹⁷ Emanet, “Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini”, 2021, 44-45.

¹⁸ Nurdan Şafak, “Bir Vakıf Şartı Olarak Atina Balı Meselesi: Acaba Hangi Atina”, *Tarih Dergisi* 60 (2014): 1-16. Şafak (2014)

¹⁹ Emanet, “Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini”, 2021, 14-15.

²⁰ Elif Büyükekiz Şimşek, “İstanbul'daki konaklama yapılarının yatak odası kitlelerinin yönelme kararlarının analizi” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2017). Şimşek (2017).

İklimlendirme Harikaları ve Rotaları adlı çalışması, bu konularda önemli detaylar sunan başka bir çalışmadır. Örneğin, eserde Süleymaniye Camii'nin kubbelerini kaplayan kurşun örtünün altında yer alan ve toprak, saman ile su karışımından oluşan kalın kerpiç harcı tabakasının ısı yalıtımı amacıyla kullanıldığına dikkat çekilmektedir.²¹ Bu tür veriler, daha önce “iklim kontrolü” olarak bahsettiğimiz kavramsallaştırma çerçevesine giren önemli verilerdir. Yine aynı şekilde, büyük boyutlu camların üretilmediği 18. yüzyıl öncesi dönemde camilerin geniş pencerelerine kalın deri gerildiği ya da muşamba ile kaplandığı bilgisine ulaşılmaktadır.²² Yazın serin, kışın sıcak tutma özelliği nedeniyle bazı yapılarda kiremit çatıların tercih edildiği de bilinmektedir. Yine bu amaçla, cumbalar, mermerden yapılmış köşkler ve kimi yapıların içinde yer alan mermer odalar, sıcak havalarda serinleme sağlaması amacıyla inşa edilmiştir. Safiye İrem Dizdar ve Neslihan Sönmez'in “Osmanlı Sivil Mimarlığında İstanbul'daki Taş Odalar ve Fener Evleri” başlıklı makalesinde, 19. yüzyılda serinleme ya da gıda muhafazası için inşa edilen taş odalara dair kapsamlı değerlendirmeler yer almaktadır.²³ Malzeme izolasyonu açısından bakıldığında ise, özellikle kar ve buzun korunması amacıyla funda ve saman gibi yalıtım malzemelerinin kullanıldığı belgelenmektedir. Saraya kar taşınırken “keçe-i sefid” (beyaz keçe) ile sarılarak izolasyon sağlandığı ifade edilmektedir.²⁴ Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun* adlı eserinde, Osmanlı çadırlarının su geçirmezliğinin balmumu ile sağlandığını belirtmektedir.²⁵ Bu tür uygulamalar, geçici yapıların da iklim koşullarına karşı donatıldığını göstermektedir. Dikkat çeken bir diğer örnek ise yine İrfan Unutmaz tarafından verilen Bursa'daki 17. yüzyıla ait Muradiye Evi'ne ilişkindir. Evin ahşap doğramaları, yapım öncesinde ve sonrasında beziryağı ve gomalakla yağlanıp kaplanarak yağmur, kar ve neme karşı korunmuştur.²⁶ Literatür taramasına başlarken yöntem olarak belirttiğimiz üzere taramalarımız başlangıçta “ocak”, “mangal”, “tandır”, “odun”, “sıcak”, “soğuk”, “serin”, “fırın”, “hamam”, “kar”, “buz” gibi anahtar kelimelerle yapılmış; ancak detaylı okumalar sonucunda kullanılan terim listesi hayli genişlemiştir. Araştırma sürecinde “karcı”, “buzcubaşı”, “odun emini”, “kömürcü”, “keresteci”, “berf”, “berfciyan”, “külhan”, “balmumu”, “muşamba”, “serdab”, “maltız” gibi pek çok yeni kavram literatür evrenine dahil edilmiştir. Böylece literatür tarama aşamasında yalnızca tematik başlıklar değil, aynı zamanda konuya ilişkin terimsel evren de önemli ölçüde genişletilmiştir ki birincil kaynakların incelenmesinde bunlar çok işimize yaramıştır. Bununla birlikte tüm bu tarama ve değerlendirmelere göre, ısıtma ve soğutma uygulamalarının klasik dönemdeki günlük kullanımlarına dair mevcut literatürün oldukça sınırlı bilgi sunduğu görülmektedir. Özellikle bu uygulamaların hane halkı, mahalle hayatı, ortak alanlar gibi farklı mekânlarda ve tarihin farklı zamanlarında nasıl hayata geçirildiği, hangi araç-gereçlerin kullanıldığı ve bu pratiklerin mevsimsel döngülerle nasıl ilişkilendiği gibi sorulara yanıt verecek çalışmalar oldukça yetersizdir. Bu eksiklik, yalnızca mevcut eserlerin tematik darlığından değil, aynı zamanda henüz yeterince taranmamış birincil kaynak potansiyelinden de kaynaklanmaktadır. Zira belirtmek gerekir ki, dijital imkanlarla taramalar kolaylaşmakla birlikte, bu alanda hala önemli eksiklikler mevcuttur. Özellikle Devlet Arşivleri'nde arama yoluyla metin içeriklerine doğrudan erişim (OCR) henüz mümkün değildir ve bu durum taramaları metin özetleri ve başlıklarla sınırlı kılmaktadır. Ayrıca, mevcut tarama algoritmalarının tam verimli olmadığı da göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla, ısıtma ve soğutma tarihine dair çok daha geniş kapsamlı, sistematik, zamansal ve mekânsal

²¹ İrfan Unutmaz, *Neolitik Dönemden Günümüze Anadolu'da İklimlendirme Harikaları ve Rotaları* (İstanbul: Daikin, 2015), 270. (Unutmaz, 2015).

²² Aliye Öten, “Osmanlı Klasik Dönem Mimarisinde 17. Yüzyıl Eserlerinden Sultan Ahmed Külliyesi'nde Ahşap Malzeme Kullanımı”, *Belleten* 85 (2021): 53-94. (Öten, 2021).

²³ Safiye İrem Dizdar ve Neslihan Sönmez, “Osmanlı sivil mimarlığında İstanbul'daki taş odalar ve Fener Evleri”, *Megaron Ytü Mim. Fak. e-Dergisi* 1, sy 2 (2006): 126-42. Dizdar & Sönmez (2006).

²⁴ Emanet, “Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini”, 2021, 33.

²⁵ Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun: Osmanlı Çadırları* (İstanbul: Aygaz Yayınları, 2000). Atasoy (2000).

²⁶ Unutmaz, *Neolitik Dönemden Günümüze Anadolu'da İklimlendirme Harikaları ve Rotaları*, 300.

düzlemde detaylı arşiv taramalarına ve okumalarına ihtiyaç gözükmektedir. Böylesi kapsamlı bir araştırmanın sağlıklı biçimde yürütülebilmesi ise büyük ölçüde dijital tarih yaklaşımlarının olanaklarıyla mümkündür. Özellikle metin madenciliği, veri görselleştirme ve haritalama gibi dijital yöntemler, hem büyük hacimli arşiv belgelerini daha hızlı analiz etmeyi hem de mekânsal ve zamansal eğilimleri ortaya koymayı kolaylaştıracaktır. Diğer yandan, İstanbul'un klasik dönem termal coğrafyasına ilişkin bilgi birikimi de oldukça sınırlıdır. Dönemsel hava şartları, soğuk/sıcak dalgalarının süresi ve şiddeti, Küçük Buzul Çağı'nın şehir hayatına etkisi gibi konular Osmanlı çevre, iklim ve şehir tarihi bağlamında hâlâ yeterince araştırılmamış alanlar arasındadır.²⁷ Şehrin topografyası, mahallelerin yerleşim düzeni, yapıların yönelimi ve malzeme tercihleri ile iklimsel koşullar arasındaki ilişkiler üzerine de sistemli analizler yapılmamıştır. Benzer şekilde, saraydan evlere, hamamlardan darüşşifalara, sokak çeşmelerinden üretim mekânlarına kadar farklı türde yapıların ısıtma ve soğutma sistemlerinin karşılaştırmalı biçimde incelendiği çalışmalar da literatürde yer bulmamaktadır.

Bu çerçevede, yaptığımız literatür taraması, yalnızca mevcut bilgi birikimini değerlendirmeye değil, aynı zamanda arşiv ve yazma kaynaklardan ne tür veriler elde edilebileceğini tahmin etmeye de imkân tanımıştır. Özellikle tarama sırasında ortaya çıkan “karıcı”, “buzcubaşı”, “odun emini”, “külhan”, “mangalacı”, “serdab”, “berf”, “yalıtım”, “keçe-i sefid”, “serinlik”, “maltız” gibi anahtar kelimeler; yakacak temini, soğutma teknolojileri, mimari düzenlemeler, mekânsal dağılım, insan-iklim etkileşimi ve hava koşullarıyla ilgili daha derinlemesine veri elde edilebilecek defter-belge gruplarını bize işaret etmiştir. Bu kaynaklar yalnızca teknik bilgiler değil aynı zamanda bu uygulamaların toplumsal, ekonomik ve idari organizasyon ilişkisini çözümlemeye yönelik veri sağlayabilecektir. Bu nedenle bundan sonraki aşamada, literatürden elde edilen tematik alanlar ve genişlemiş terimsel evren doğrultusunda, Osmanlı Devlet Arşivleri, Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul kadı sicilleri ve çeşitli yazma eser koleksiyonları taranarak; hangi kaynak türlerinin hangi temaları besleyebileceği sistematik biçimde incelenmiştir. Böylece hem literatürde karşılaşılan boşlukların giderilmesi hem de yeni araştırma sorularının ortaya çıkması imkan dahilinde olmuştur.

B. Archives and Writing Sources of Heating and Cooling History

İstanbul'da ısıtma ve soğutma ihtiyaçlarının nasıl karşılandığını anlamak ve literatürde karşı karşıya kalınan boşlukları doldurmak amacıyla öncelikle 1500-1700 yılları arasını kapsayan Osmanlı Arşivleri (BOA) ve İstanbul Kadı Sicilleri sistematik olarak taranmıştır.²⁸ Bu taramalarda, eş anlamlı terimler de dahil edilerek yaklaşık 120 anahtar kelime belirlenmiş ve kullanılmıştır. Elde edilen belgeler, bu anahtar kelimelerin anlam ve içerik ilişkilerine göre sekiz farklı tematik başlık altında gruplandırılmıştır. Her bir başlık, ısıtma ve soğutma uygulamalarına dair farklı soru ve süreçlere yanıt verecek şekilde oluşturulmuştur.

²⁷ Osmanlı çevre tarihine yönelik artan çalışma sayısına rağmen ısıtma ve soğutma uygulamalarına ve özellikle İstanbul'a dair çalışma nadirdir. Bununla birlikte eldeki Osmanlı çevre literatürü dolaylı olarak konumuza dair sınırlı veri ve ipuçları barındırmaktadır. Bazı örnekler için bkz. Alan Mikhail ve Faisal H. Husain, “The Environmental History of the Middle East”, içinde *A Companion to Global Environmental History* (John Wiley & Sons, Ltd, 2025), 137-50; Faisal H. Husain, “Türkiye’de Çevre Tarihi Yazımının Serüveni”, *Toplum ve Bilim*, sy 169-170 (2024): 111-34; Onur İnal ve Yavuz Köse, ed., *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* (White Horse Press, 2019); J. Donald Hughes, *Çevresel tarih nedir?*, çev. M. Fatih Çalışır (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019); Sam White, “The Little Ice Age Crisis of the Ottoman Empire: A Conjunction in Middle East Environmental History”, içinde *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa*, ed. Alan Mikhail (Oxford University Press, 2012), 71-90; Fehmi Yılmaz, ed., *Osmanlı İmparatorluğu’nda çevre ve şehir* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015); Onur İnal, “Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2011, 1-25. (Hughes, 2019; Husain, 2024; İnal, 2011; İnal & Köse, 2019; Mikhail & Husain, 2025; White, 2012; Yılmaz, 2015).

²⁸ Vakıflara dair arşiv bu araştırmaya dahil edilmemiştir. Araştırmanın ileriki safhalarında diğer arşiv koleksiyonları ile birlikte incelenecektir.

Örneğin, *yakacak* malzemeleriyle ilgili belgeler grubunda odun, kömür, engeşt, himen ve hatab; *kar ve buz* grubunda yalnızca kar ve buz kelimelerinin geçtiği belgeler; *sıcak-soğuk* kategorisinde ise soğuk, sıcak, od (ateş), bahur, hararet, bülalet gibi terimler yer almıştır. *Araç-gereç* başlığında fırın, ocak, ocak yaşmağı, kepenek, yelpaze, baca, mangal, küfeki taşı; *mevsim* başlığında yaz, kış, sayf, şita, eyyam-ı şita; *kılık-kıyafet* grubunda eldiven, kolçak, çuha, aba; *yer-mekân* başlığında kar kuyusu, buz kuyusu, karlık, buzthane, odunluk; son olarak *aktörler* grubunda ise odun emini, buzcubaşı, hatab yarıcı, karcıbaşı gibi anahtar kelimeleri içeren belgeler yer almıştır. Bu sistematik tarama sonucunda, araştırma dönemine ait yaklaşık 600 belgeye ulaşılmış ve bahsi geçen 8 grupta toplanmıştır.

Osmanlı Arşivinde ulaşılan kaynakların 284 adedi müstakil belge niteliğinde, 121 adedi ise defter şeklindedir. Taranan arşiv fonları arasında; Ali Emiri (I. Selim, IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Mustafa, II. Ahmed), Cevdet (Maliye, Dahiliye, Hariciye, Saray), İbnülemin (Saray, Maliye, Dahiliye, Hatt-ı Hümayun, Hariciye, Ensab), Yabancı Arşivler ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı bulunmaktadır. Defter türü kaynaklar (121 adet) Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri (Keşif Defterleri), Başmuhasebe Matbah-ı Amire Eminliği Kalemî Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterleri, Kâmil Kepeci Kataloğu'ndaki Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri, Masraf-ı Şehriyari Kalemî Defterleri ve Matbah-ı Amire Defterleri gibi farklı tasniflerden elde edilmiştir. Bu tasnifler içinde bazı defterler konu ile doğrudan değil, dolaylı bağlantılar içeren bilgiler sunmaktadır. Doğrudan ilişkilendirilebilecek ve araştırma konumuza çok daha fazla veri sağlayacak defterler ise Buzcubaşı Defterleri, Odun Emîni Defterleri, Bina Emîniği Defterleri ve Küfeki Taşı Müfredat Defterleri olarak tespit edilmiştir. Bunlardan Buzcubaşı defterleri, 1669-1826 yılları arasında kapsamakta ve özellikle harem-i hümayun ile matbah-ı amire için sağlanan kar ve buz masraflarını detaylandırmaktadır.

Araştırma dönemimize yani 1700'e kadar olan döneme ilişkin toplam altı Buzcubaşı defteri bulunmaktadır. Odun Emîni defterleri ise 1663-1838 yılları arasında sarayın farklı birimlerine, resmi dairelere, asker ocaklarına, devlet erkânına ve resmi fırınlara yapılan odun ve kömür temini ve dağıtımıyla ilgili masrafları kaydetmektedir. Bu kategoride 1700 yılına kadar üç deftere ulaşılmıştır. Bina Emîni Defterleri, 1646-1839 tarihleri arasında devlet tarafından yapılan inşaat ve bakım faaliyetlerini içermekte olup, araştırma dönemine ait bir defter bulunmaktadır. Son olarak, ısı yalıtımı sağlayan küfeki taşı hakkında bilgiler içeren Küfeki Taşı Müfredat Defteri, Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi defterleri arasında bulunmaktadır.

17. yüzyıla ait olan bu defterde Sultan Ahmed Camii inşaatı için hazırlanan taşların miktarı, kimlerden alındığı ve kullanım şekli ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Defter ve belgelerden elde edilen bu kaynakları, özellikle 16. ve 17. yüzyıl için ayrı ayrı ele almak, dönemsel yoğunlaşmaları ve değişimleri daha net görebilmek açısından faydalı olacaktır. Devlet Arşivlerinde 16. yüzyıla ait toplamda 41 belge ve 48 defter tespit edilmiştir. Belgelerin büyük bir kısmı *yakacak* malzemeleriyle ilgili olup, özellikle Ali Emiri fonunda yoğunlaşmaktadır. Bu döneme ait belgeler arasında *yer-mekân* anahtar kelime grubunu içerenler daha az sayıdadır ve en az belgenin bulunduğu fon İbnülemin olmuştur.

Defterler ise ağırlıklı olarak Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Defter serisinde yer almakta ve yine *yakacak* grubu ile ilgili terimlerin öne çıktığı görülmektedir. 16. yüzyıla ait müstakil belgelerin 30'u *yakacak*, 11'i ise *yer-mekân* grubuna aittir (Bkz. Tablo 1). Defterlerin ise 30'u *yakacak*, 11'i *araç-gereç*, 7'si ise *kılık-kıyafet* grubu ile ilişkilidir. Fonlara bakıldığında, 16. yüzyıl belgelerinin 20'si Ali Emiri, 8'i İbnülemin, 13'ü ise Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi içerisinde çıkmıştır.

Table 1: 16. Century Archive Search Distributions.

Tematik Grup	Belge Sayısı	Defter Sayısı
Yakacak	30	30
Kar ve Buz	-	-
Yer-Mekân	11	-
Araç-Gereç	-	11
Kılık-Kıyafet	-	7
Toplam	41	48

17. yüzyıla ait ise toplam 316 adet belge ve defter bulunmaktadır. Bunların 243 adedini müstakil belgeler oluştururken, 73'ü defterdir. Belgeler yine büyük ölçüde Ali Emiri fonunda yoğunlaşmakta ve *yakacak* ile ilgili anahtar kelime grubu bu yüzyılda da öne çıkmaktadır. Yabancı Arşivler fonunda ise en az sayıda belgeye rastlanmıştır; *aktör* grubu ise en az belge bulunan anahtar kelime grubu olmuştur. Bu yüzyılda bulunan 73 defterin önemli bir kısmı Maliyeden Müdevver Defter serisine aittir ve yine çoğunlukla *yakacak*la ilgili terimler içermektedir. Müstakil belgelerin 203'ü *yakacak*, 33'ü *kar ve buz*, 5'i *yer-mekân*, 2'si ise *aktör* grubu ile ilgilidir. Defterler arasında ise 47'si *yakacak*, 10'u *araç-gereç*, 9'u *kar ve buz*, 7'si ise *kılık-kıyafet* başlıklarında toplanmıştır (bkz. Tablo 2). Bu kaynakların bulunduğu fon dağılımına bakıldığında, 17. yüzyıla ait belgelerin 156'sı Ali Emiri, 61'i İbnülemin, 10'u Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, 10'u Cevdet ve 1'i Yabancı Arşivler fonunda yer almaktadır.

Table 2: 17. Century Archive Search Distributions.

Tematik Grup	Belge Sayısı	Defter Sayısı
Yakacak	203	47
Kar ve Buz	33	9
Yer-Mekân	5	-
Araç-Gereç	-	10
Kılık-Kıyafet	-	7
Aktörler	2	-
Toplam	243	73

Arşivde incelenen 16. ve 17. yüzyıla ait belgeler ve defterler, Osmanlı İstanbul'unda ısıtma ve soğutma uygulamalarına dair literatüre eklenebilecek önemli birincil veriler sunmaktadır. Özellikle yakacak malzemelerinin (odun, kömür, hatab vb.) temini, taşınması ve dağıtımı ile ilgili idari süreçler, lojistik ağlar, masraf ve tedarik süreçleri gibi konularda oldukça detaylı bilgi elde edilebilmektedir. Aynı şekilde, kar ve buzun temini, depolanması ve saray ya da şehir halkına ulaştırılmasıyla ilgili belgeler, yaz aylarında soğutma ihtiyacının nasıl karşılandığını, bu süreçte görev alan aktörleri ve uygulanan yöntemleri ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, arşiv belgeleri ağırlıklı olarak idari ve teknik süreçlere, malzeme teminine, devlet kurumlarına ve ihtiyaçlarına odaklanmakta, günlük hayatın sıradan aktörleri, mahalle ölçeğindeki uygulamalar ve ısıtma-soğutmanın toplumsal/kültürel boyutları konusunda daha sınırlı ve dolaylı bilgiler sağlamaktadır. Belgelerde, özellikle hane halkı, mahalleler, bu

uygulamaların toplumsal algısı, günlük deneyimi gibi konular ise çoğunlukla eksik kalmakta, ancak bazı dolaylı izlerle ve tekil örneklerle görünür olmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı arşiv materyali, Osmanlı İstanbul’unda ısıtma ve soğutma uygulamalarının günlük hayatın farklı kesimlerindeki tezahürlerini ve toplumsal etkileşimlerini tam anlamıyla yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, konunun bütünsel olarak kavranabilmesi için Osmanlı arşivlerinin başka arşiv malzemeleri ile birlikte edebi, anlatısal ve görsel kaynaklarla da desteklenmesi gerekmektedir. Bu eksikliği gidermek ve ısıtma-soğutma uygulamalarının günlük hayattaki yansımalarını, bireyler ve topluluklar üzerindeki etkilerini daha yakından görebilmek amacıyla, bir sonraki aşamada İstanbul kadı sicillerinin (şer’iyye sicilleri) ve yazma eserlerin incelenmesine geçilmiştir.

Istanbul Judge Records (İKS)

Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen idari ve iktisadi bilgiler ışığında ısıtma ve soğutma uygulamalarının günlük hayata nasıl yansıdığını daha ayrıntılı görebilmek için İstanbul Kadı Sicilleri (şer’iyye sicilleri) önemli bir kaynak grubu olarak değerlendirilmiştir. Örneklem olarak İSAM tarafından yayımlanan siciller içerisinde, arşiv taramalarında kullanılan terim grupları temel alınarak mangal, odun, hatab, fırın, kış, buz, baca, ocak, karlık, küfeki taşı, saye-ban, kolçak, aba, bahur, sıcak ve soğuk gibi anahtar kelimelerle kapsamlı bir tarama yapılmıştır. Bu anahtar kelimelerle, hem ısıtma hem de soğutma ile ilgili uygulamaların toplumsal ve mekânsal bağlamda izini sürmek mümkün mü, görülmeye çalışılmıştır.

Yapılan tarama sonucunda toplamda 194 sicil kaydı tespit edilmiştir. Bunlardan 16. yüzyıla ait 87 kaydın dağılımı incelendiğinde, *kar* ve *buz* anahtar kelime grubu ile ilgili kayıtların 32 adet, *araç-gereç* grubundakilerin 31 adet ve *yakacakla* ilgili olanların ise 24 adet olduğu görülmektedir. Bu, 16. yüzyılda farklı anahtar kelime gruplarının sicillerde birbirine yakın bir ağırlıkla yer aldığını göstermektedir. 17. yüzyıla ait 107 kaydın ise 41’i *yakacak*, 30’u *araç-gereç*, 25’i *kar* ve *buz*, 6’sı *soğuk-sıcak* terim grupları ve 5’i *mevsim* ile ilgilidir. Burada da özellikle *yakacakla* ilgili kayıtların öne çıktığı, buna karşılık *soğuk-sıcak* ve *mevsim* grubu terimlerinin daha nadir olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 17. yüzyılda sicillerde bile görülen *yakacak* kayıtlarının artışı ile, bu dönemde etkisini daha fazla hissettiren Küçük Buzul Çağı’nın yol açtığı soğuk hava dalgaları arasında bir ilişki olup olmadığı ise, önemli ve üzerinde durulması gereken bir araştırma sorusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan sicillerde, arşiv kayıtlarından farklı olarak, *yakacak* dışındaki *araç-gereç*, *kar* ve *buz*, *soğuk-sıcak* ve *mevsim* ile ilgili terim gruplarının daha sık ve çeşitli biçimlerde karşımıza çıkması dikkat çekicidir. Bu durum, araştırma konumuzun bazı temalarıyla ilgili arşiv belgeleri ve defterlerinden elde edilen sınırlı verinin siciller sayesinde daha ayrıntılı ve zengin bir biçimde incelenebileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, her iki kaynak grubu da iklim ve çevreyle insan etkileşimi, hava olaylarına dair toplumsal algı ve kültür gibi daha öznel ve kültürel konuları ancak kısmen yansıtmaktadır. Bu nedenle, araştırmanın bir sonraki aşamasında, ısıtma ve soğutma tarihinin kültürel ve toplumsal boyutlarını keşfetmek üzere yazma eserlere başvurmak gerekmektedir. Ancak bundan önce, şimdiye dek incelenen arşiv ve sicil taramalarının ortaya koyduğu tabloya daha somut örneklerle ışık tutarak genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Arşivlerle ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak arşiv belgeleri ve sicil kayıtları, Osmanlı İstanbul’unda iklim koşullarının veya olağan dışı hava olaylarının şehirdeki günlük ve temel ihtiyaçların karşılanmasında ne denli belirleyici olduğunu çarpıcı örneklerle ortaya koymaktadır. Örneğin, arşivlerde yer alan bir belge (Cevdet, Saray Mesalihi fonu), 1689 yılında kar yağmadığı için saray karlıklarının dolmadığını, bunun da saraydaki soğuk şerbet ihtiyacını karşılamada sıkıntıya yol açtığını belirtmektedir. Benzer şekilde, 17. yüzyıla ait bir başka kayıta

(Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Evrakı), o yıl (Kasım 1620) Üsküdar’a buz üstünde geçildiğine dair not, çok sert geçen bir kış mevsiminin şehirde yakacak ve kar-buz ihtiyacını artıracak olduğunu göstermektedir. Yani, bir yıl (1689) kar ve buz eksikliği günlük ihtiyaçları sekteye uğrattırken, başka bir yıl (1620) aşırı soğuklar bu ihtiyaçların artmasına yol açmıştır.

İstanbul’un ılıman iklimine rağmen, nüfusun ve tüketimin fazlalığı nedeniyle şehir hem yakacak hem de kar-buz temininde kendi kendine yetememekte, yakın çevreden—özellikle Bursa Keşiş Dağı,²⁹ Gelibolu³⁰ gibi yerlerden—ek tedarik sağlanmaktadır. Örneğin, IV. Mehmed döneminde, Matbah Emni Mehmed Efendi’nin yazdığı bir tezkireyle saray mutfağına Bursa’dan buz gönderilmesi istenmiş,³¹ odunlar ise 16. yüzyılda Yenicehisar, Kanlıca, Akviran, İncirli, Akpınar, Direseki ve Beykoz köylerinden temin edilmiştir. Defterlerde hangi köyden, kimden ve ne miktarda odun alındığı gibi ayrıntılar da bulunmaktadır. Akviran köylüsü İbrahim’den 110 birim odun alındığı, Akpınar köylüsü Mehmed’den ise 70 birim odun alındığı bildirilmektedir (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defterleri).

Yine bu süreçte çevre yerlerden getirilen odun, buz ve karın şehre taşınmasında dönemin teknolojik olanakları ve lojistik yöntemleri devreye girmiştir. IV. Mehmed dönemine ait nüzul emini ağaya yazılan bir tezkirede buzun sirem arabalarıyla (toplam 25 adet) taşındığı, odunun ise öküz arabalarıyla nakledildiği anlaşılmaktadır.³² Ayrıca, Maliyeden Müdevver Defterleri’nden bazı kayıtlarda saraylara ve Yeniçeri Ocağına Bahr-i Siyah yani Karadeniz ve İzmid havalisinden toplanan odunların nakliyesinde miri gemiler ve hamalların kullanıldığı ve bunlara ödenen ücretlerin de kaydedildiği görülmektedir.

Sadece temin ve nakliye değil, depolama alanlarının şehir içindeki dağılımı da arşiv ve sicil belgelerinde detaylı olarak yer almaktadır. Topkapı Sarayı defterlerinde Eyüp’ten İdris Köşkü civarında bulunan karlık, buzluk ve kar hendeğinden bahsedilmekte ve Canfeda Hatun tarafından bunların satın alındığı söylenmektedir. Kadı Sicillerinde ise Ayasofya-i Kebir Mahallesi’ndeki odun ambarından (İKS 46, hüküm 398) veya çeşitli mahallelerdeki karlık, buzluk, odunluk gibi yapıların varlığından söz edilmektedir. Ayrıca sicil kayıtlarının ev veya dükkân satışlarında bu yapıların sayısı ve konumuna dair doğrudan ya da dolaylı olarak (konum ve mevki tarifleri sırasında) detaylı bilgilere de ulaşmak mümkündür.

Belgelerde sıkça rastlanan diğer bir husus ise yakacak, kar ve buz fiyatlarının ve tedarikçi isimlerinin açıkça belirtilmiş olmasıdır. Örneğin, 17. yüzyılda karcıbaşı Mehmed Ağa ile şerbetçiler kethüdası arasında bir yük kar için 104 gümüş ödenmesi üzerine karar verildiği³³ veya Silivri nahiyesinden kömürü 140, odunu ise 40 akçeye aldıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır (İbnülemin, Maliye fonu). Sicil kayıtlarında özellikle ev ve fırın satışlarında odunun fiyatı ve miktarı hakkında arşiv belgelerine göre daha zengin veriler bulunmaktadır.

Arşiv belgeleri, aynı zamanda devlet kurumlarına (Harem-i Hümayun, saray mutfağı, helvahane, has fırın) ve devlet erkanına yapılan odun, kömür, kar ve buz tainatı hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Devlet adamlarına yılın sıcak dönemlerinde (kabaca Haziran-Kasım) belli miktarda kar ve buz verilirken, kış aylarında ise odun, kömür veya nakdi yardım yapılmıştır. Örneğin, II. Ahmed dönemine ait bir belgede, Şeyhülislam’a her gün bir torba buz verildiği, Kırım Hanı’na ise Matbah-ı Amire Emni yediyle günlük dört torba ilave buz tahsis edildiği kayıtlıdır.³⁴ Yine, Babüssade Ağalığı’na Mart 1700’de yeni gelen 75 ağanın kömür parasının ödenmesiyle ilgili yazışmalar da belgeler arasında yer alır.³⁵

²⁹ BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE. SMMD. IV) 35-3976 (16 Ş 1099/14 Ağustos 1688).

³⁰ BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE. SMMD. IV) 15-1598 (4 S 1081/ 23 Haziran 1670).

³¹ BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE. SMMD. IV) 35-3977 (9 Ş 1095/ 19 Eylül 1684).

³² BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE. SMMD. IV) 13-1438 (20 C 1095/ 5 Mayıs 1684).

³³ BOA Yabancılar Arşivi 04. 2-89 (7 M 1079/ 17 Haziran 1668).

³⁴ BOA Cevdet Hariciye 10-467 (16 Şa 1690 / 25 Mayıs 1690).

³⁵ BOA İbnülemin (Saray Mesalihi) 23-2454 (24 Ra 1111/ 15 Mart 1700).

Yukarıdaki örneklerin satır aralarında görüldüğü üzere bütün bu süreçlerin arkasında ise uzmanlaşmış meslek grupları ve idari aktörler bulunmaktadır. Arşiv ve sicil kayıtlarından Buzcubaşı,³⁶ Odun Emni,³⁷ Buzciyan Gilmanları,³⁸ karcıbaşı, hatab yarıcı gibi mesleklerin şehirdeki ısıtma ve soğutma altyapısında aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yine sicillerde davalı, davacı ya da şahidin mesleği belirtilirken, örneğin şahidin “hatab yarıcı” olduğu gibi bilgiler de yer alabilmektedir (İKS 1).

Yapılarda kullanılan yalıtım malzemeleri konusunda ise, örneğin 17. yüzyılda Sultan Ahmed Camii’nin yapımında küfeki taşının yalıtım amacıyla kullanıldığı Küfeki Taşı Müfredat Defterinden, aynı taşın 17. Yüzyılda Beşiktaş’taki iki bina inşasında kullanıldığı ise sicil hükümlerinden öğrenilmektedir (İKS 90). Evler, dükkânlar ve sokaklarda kullanılan ısıtma ve soğutma araç-gereçleri—mangal, fırın, odunluk, odun, buzhane, karlık, eldiven, kepenek, kömür, ocak, ocak yaşmağı gibi—arşiv belgelerine göre sicillerde daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle muhalefat ve satış kayıtları, günlük hayattaki uygulamaları doğrudan belgelemektedir. Örneğin İKS 46’da satışı yapılan bir evin içinde bulunan ocaktan ve İKS 1’de Hekimbaşı Sinan Efendi Vakfı’nda bulunan odun miktarından bahsedilmektedir.

Sonuç olarak, arşiv ve sicil kayıtları Osmanlı İstanbul’unda iklimle mücadelede şehir ölçeğinde yürütülen büyük organizasyonların ve günlük uygulamaların izini sürmemizi sağlamakta, şehrin tabiatla, çevreyle ve mevsimsel döngülerle kurduğu karmaşık ilişkilere dair zengin bir tablo sunmaktadır. Literatürde tematik, zamansal ve mekânsal olarak parça parça işlenen ve boşluklar olan konuları da daha zengin ve bütüncül bir şekilde inceleme konusunda fırsatla sunmaktadır. Yine de, bu kaynaklar her zaman sosyal, kültürel ve zihniyet tarihinin tüm boyutlarını yansıtmakta yeterli değildir. Bu noktada, araştırmanın kültürel, algısal ve toplumsal katmanlarına ulaşmak amacıyla yazma kaynaklara yönelmek gerekmiştir.

Preliminary Findings on the History of Heating and Cooling in Written Sources

Bu çalışmada incelen her kaynak grubu, beraberinde kendi terminolojisini, bakış açısını ve araştırma sorularını da gündeme getirmektedir. Arşiv belgeleri ve sicil kayıtları teknik, idari, iktisadi ve mimari yönlerle ilişkin somut veriler sunarken; yazma eserler, daha çok iklimsel koşullar, aşırı hava olayları, insanların bu koşullara verdiği tepkiler ve özellikle İstanbul ile imparatorluğun diğer bölgelerinde hava durumunun betimlenmesine dair anlatılar barındırmaktadır. Özellikle de edebi yazmalar, mevsimler, hava olayları, insan doğası ve iklime uyum sağlama biçimleri üzerine zengin temsiller sunar; ayrıca, bazen ısıtma ve soğutmaya dair yöntem ve uygulamalara ilişkin renkli detaylar da içerir.

Bu bölümde odaklanılan temel birincil kaynaklar; 15. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl arasında yazılmış tevârih eserleri, kronikler, vakayinâmeler, sefernâmeler ile 1500-1700 yılları arasında yazılmış Osmanlı ve Avrupalı gezginlerin seyahatnameleri ile edebi eserlerdir. Bunlara ek olarak, henüz araştırmaya dahil edilmeyen ama sonraki aşamada incelemeyi hakeden bireysel tecrübeler (ben-anlatılarına) dayalı yakın dönemde keşfedilen bazı yazmalar da mevcuttur.³⁹

Araştırmanın bu aşamasında, önceki kaynak gruplarında kullanılan anahtar kelimeler (soğuk-sovuk, kar-berf, odun-hatab, buz-selc, sıcak-hâr, kömür vb.) bu eserlerde de aranmış ve ama burada da terim evreni ya da terim havuzu genişlemiştir. Tarama sırasında özellikle basılı, dijitalleştirilmiş ya da translitere edilmiş birincil kaynaklardan örneklem seçilmiş;

³⁶ BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Ahmed Belgeleri 6-596 (3 Ra 1103/ 19 Mayıs 1692).

³⁷ BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Süleyman Belgeleri 17-1724 (29 Z 1100/ 14 Ekim 1689).

³⁸ BOA Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri 65-7656 (3 Z 1092/ 14 Aralık 1681).

³⁹ Örneğin şu günlükte bulunan hava olaylarına dair veriler oldukça kıymetlidir: Selim Karahasanoğlu, ed., *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1717-1735) Üstüne Bir İnceleme* (İstanbul, 2013). Karahasanoğlu (2013).

seyahatnameler için ise ONIT (“Seyahatnamelerde Osmanlı Doğası, 1501-1850: Dijital Bir Analiz”) projesi kapsamında dijital ortamda sunulan kaynaklardan yararlanılmıştır.⁴⁰

Chronicles, Chronicles and Travelogues

Başlangıçta anahtar sözcükler ortak ve sınırlı tutulmuşsa da, her bir yazma eserde yapılan derinlemesine arama hem kelime çeşitliliğini hem de karşılaşılan dilsel ifadeleri önemli ölçüde artırmıştır. 16. ve 17. yüzyıl yazmalarında Türkçe’ye göre Arapça ve Farsça kökenli terimlerin de sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin, edebi bir dille kaleme alınan kronikler ve sefernâmelerde sıcaklık ve yaz için *germ*, *germâ*, *germiyyet*; soğuk ve kış için ise *berd*, *sermâ*, *burûdet* gibi terimlere rastlanmaktadır. Terim havuzunun ve dil ifadelerinin her bir kaynak türünde genişlemesi konuyla ilgili ileride yapılacak kültür merkezli çalışmalar için son derece önemlidir. Bu taramalarla elde edilen konulara gelince; bazı kronikler, tamamı şiir ve edebi eser olarak kabul edilmese bile, nesir olarak yazılan anlatılarında mevsimleri, soğuğu ve sıcaklığı konu alan şiirlere yer verir. Örneğin, Kemalpaşazâde⁴¹ ve Mustafa Âlî’nin⁴² şiirleri buna hemen verilebilecek birer örnektir. Diğer yandan *Tevârih*’te en çok işlenen temalardan biri Osmanlı askerlerinin seferler sırasında karşılaştıkları ve bir şekilde üstesinden geldikleri aşırı hava şartları ve zorluklardır. Çamur (*balçık*), şiddetli yağmur (*bârân*), kar (*berf*) ve dolu (*dol-tolu*, *tegerg*) ordunun bazen üstesinden bile gelemediği en zor hava şartları olarak bahsedilirken buz veya don (*selc*, *donma-tonma*, *incimâd*, *müncemîd*) ordunun önüne yeni fırsatlar getiren olaylar olarak da sunulur.

Bir örnekle bu konuyu detaylandırmak faydalı olacaktır. Yazarların farklı ifadelerle anlattığına göre, 1481-82’de Boğdan (Karaboğdan) seferinde Osmanlı ordusu Ungürüs’teki buz avantajını kullanarak şehri ve kaleyi ele geçirmiştir. Rivayete göre Tuna Nehri on dört karış donmuştu ve ordu buzun üzerinden geçmekte ve etrafta konaklamakta çok zorluk çekiyordu. Ancak aynı askerler dondurucu soğuğun avantajından yararlanarak boş olarak veya su doldurularak kaleleri koruyan hendekleri suyla doldurarak donmasını sağlamış ve böylece kaleyi fethetmişlerdi. Neşrî’nin *Kitâb-ı Cihannümâ’sında* “Hikâyet-i Fethi’l-Kılâ’ elletî yebnî Ungurus mine’l-Haşeb”,⁴³ *Anonim Tevârih*’te “Hedm-i kılâ’ der-ser-hadd-i Ungurus”,⁴⁴ *Rûhî Tarihi*’nde “Padişah-ı İslâm Karaboğdan’dan Gelirken Üngürüs Hisarları Üzerine Varıp Fethettiğidir”⁴⁵ ve Behiştî Ahmed Çelebi’nin eserinde “Gazâ-yı Boğdan”⁴⁶ başlıkları altında bu olay anlatılır. Anlatımı ve kullanılan terimleri görmek, kaynaklar arasındaki farklılıklara işaret etmek için birkaçını alıntılalım.

Örneğin, *Anonim Tevârih*’te olay şöyle aktarılır:

“Egerçi mevsim şitâ hulûl idüp galebe-i berf ü bârândan yollar mesdûd idi. Lâkin pâdişâh-ı âlem-penâh te’hîrini revâ görmedüklerinden hemân ol cânibe teveccüh idüp yollarda kar üzenigiden yukarı olduğına binâen hezâr zahmet ü meşekkatle mahall-i mezbûre vâsıl oldılar. Tuna suyu öyle müncemid olmuş idi ki, buzun kalınlığı on dört karış idi. Asker-i İslâm buzdan ubûr idüp ol kal’aları muhâsara itdiler. Ve

⁴⁰ “ONIT Research Page, Austrian Academy of Sciences”, erişim 05 Aralık 2025, <https://www.oeaw.ac.at/en/ihb/research-units/digital-historiography-and-editions/research/onit>.

⁴¹ Bozarub bezi sermâdan semânun, Yanakları göğermiş âsumânun, Soukdan elleri düşmüş çınârun, Ayakları kurumuş cüybârun. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, ed. Şerâfettin Turan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957), 416. Kemalpaşazade and Turan (1957).

⁴² Berfiyle karşı geldi şitâ eyleyüb şitâb, Kıldı guzâtı rağbetle ğark-ı sîm-i nâb. Mustafa Âlî, *Gelibolulu Âlî Mustafa Nushatî’s-Selâtîn*, ed. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyen Ay, 2015), 426. Mustafa (2014).

⁴³ Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ Neşrî Tarihi II. Cilt*, ed. F. Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957), 833-34. Neşrî (1957).

⁴⁴ Cihan Çimen, “Anonim Tevârih-i Ali Osman 1299-1487” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 123-24. (Çimen, 2006).

⁴⁵ Rûhi Çelebi, “Rûhi Tarihi”, ed. Yaşar Yücel ve Halil Erdoğan Cengiz, *Belgeler XIV*, sy 18 (1992): 467. Rûhi (1992).

⁴⁶ Fatma Kaytaz, “Behiştî Tarihi (791-907 / 1389-1502): Giriş, Metin, Dizin” (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 281. (Kaytaz, 2011).

küffârın hıfz itdüğü handaklara su toldurup müncemid oldukda üzerinden geçmekle hisârların burc u bârûsuna nasb-ı a'lâm itdiler.”⁴⁷

Behiştî Ahmed Çelebi ise benzer olayı şu ifadelerle aktarır:

“Eyyâm-ı zemistân idi, cihân cehenneme dönmişidi, ammâ ne çâre ki ibhâl ü ta'allül maḥalli degül idi... Tuna'ya varıcak bir derecede şovuk oldu ki cûy-ı Tuna on dört karış miqdârı toñdı. Ammâ incimâd-ı mâ şiddet-i sermâ hikmet-i maşlahat[a] müştemil oldu. Tuna'ya Huzâyî cısr olup, ḥandak-ı amikûñ içinde olan şu toñup memeler mermer döşemesine döndi.”⁴⁸

Yazma incelememizin ilk sonuçlarında İstanbul'a dair bilgilerin bu kaynaklarda daha az sunulduğu görülmüştür. Bununla birlikte kaynaklardaki anlatılar iklimin, tabiat ve imparatorluğun farklı bölgelerindeki insanlar üzerindeki etkisine dair genel bir bakış sunduğundan, araştırmamız için önemli bulgular taşımaktadır. İstanbul, sert hava koşulları şehri vurduğunda daha çok gündeme gelmektedir. Buna dair örnekler, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekâ'iyât'ı*, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke'si* ve Peçevî İbrahim'in *Târih-i Peçevî'sinde* mevcuttur. Bu kaynaklarda, İstanbul ile ilgili olanlar da dahil sert iklim şartları, genellikle sonuçlarının doğurduğu felaketlerle ve olumsuz tonda bir anlatımla (sel sırasında binaların yıkılması, seferler sırasında soğuktan insanların ölmesi ya da sakat kalması vb.) kendisine yer bulmaktadır.

Yazma eserlerde yukarıdaki gibi İstanbul'un iklimine dair anlatılar sadece hava koşulları çerçevesinde ele alınmamaktadır. Örneğin *ilm-i nücûm* (yıldız ilmi) ile ilişkisi açısından da ele alınmıştır ki araştırmamız açısından ufuk açıcı olmuştur. Bu anlamda yıldız hareketleri ve gökyüzü olayları, dönemin insanları için yalnızca astronomik bir merak değil, aynı zamanda toplumsal, çevresel ve iklimsel değişimlerin de işaretçisi olarak görülmüştür. Nitekim Peçevî İbrahim'in aktardığına göre, 1572'de gökyüzünde beliren kuyruklu yıldızın (*zû züvâbe*) İstanbul ve çevresinde yaşanacak şiddetli yağmurlara ve sellere işaret ettiği, o dönemde yıldızların yorumunu yapanlar tarafından dile getirilmiştir. Gerçekten de kısa süre sonra, Anadolu ve Rumeli'de büyük seller meydana gelmiş, İstanbul'da ise dört yüzden fazla binanın çökmesiyle sonuçlanan ciddi afetler yaşanmıştır.

Anlatı şu şekildedir:

“Tûl'u zu-Zevâbe fi sene-i 980

Cânib-i şimâlde gâyet kebîr-i dirahşânda bir kevkeb zâhir olup ashâb-ı nücûm nice yerlerde azîm yağmurlar ve seller olmağa dâlidir diyü istihrac-ı ahkâm ve takvîm etdiler. Fi'l-vâkıa azîm yağmurlar seller olup Rûmilinde ve Anadoluda büyük kesîre mehdûm oldu. Mahmiyye-i İstanbul'da dört yüz hânedan ziyâde yıkıldı ve yollar mesned olup nice zaman ebnâ-i sebîl ve kârban mürûr u ûbûrdan kaldı. Hatta harem-i muhteremde huccâc ü züvvâr bir iki zira su içre tavâf-ı beyt-i şerîf etdikleri şüyû' buldu.”⁴⁹

Bu tür anlatılar, dönem insanların tabiat olaylarına verdiği tepkileri, felaketleri ve toplumsal hafızadaki yerini gösterdiği gibi, iklimle ilgili kolektif algının da izlerini sürmemizi sağlar. İstanbul'daki sert hava koşullarına dair, kaynaklarda sıkça anılan bir başka örnek ise 1621 yılında Boğazların donması olayıdır. Bu sıra dışı iklim olayı, hem *Târih-i Peçevî*'de hem de *Fezleke*'de detaylı biçimde anlatılmıştır. Yine anlatıma, ifade zenginliğine ve kaynaklar arasındaki farka örnek olması açısından metinleri verelim.

⁴⁷ Çimen, “Anonim Tevârih-i Ali Osman 1299-1487”, 123-24.

⁴⁸ Kaytaç, “Behiştî Tarihi (791-907 / 1389-1502): Giriş, Metin, Dizin”, 281.

⁴⁹ Kadir Akıllı, “Peçevî Târihi (184b -218a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 20-21. Akıllı (2008).

Târih-i Peçevi'de olay şöyle anlatılır:

Ve min nevâdirü'l-vâkâyi: İstanbul Boğazı Müncemid Olduğudur

Şâirân ve Mâhirân Seyyid Haşimi ve Neşati bu nâdireyi tarihlerinde derc etmişler netice bahs olunmakla tafsil olunmadı.

Sitanbol Üsküdar arası dondu, kış katı oldu
Geçer her canibe adem yürür havf etmeyi buzda
Denizle yer bir oldu, var ona ibret gözüyle bak
Silip gaflet gubarın, ger kim var ise gözde
Yürü suru güdaz ile, tazarru' eyle Mevlaya
Umarız kim burûdet def' olup, te'sir ede sözde
Dedim ey Haşimi tarihin, anın lafz u ma'nide
Yol oldu Üsküdar'a Akdeniz dondu bin otuzda.

Neşati'nin tarihi ise şöyledir:

Emr-i Hak ile İstanbul'da olan kış bu sene
Belki dünya duralı olmadı bir böyle şita
Üsküdar ile İstanbul dondu, derya kurudu
Her gören kimse sanırdı deniz olmuş sahra
Bunu kim gördü ki deryada buzun üstünde
Kara yer gibi gider niceleri bi-perva.
Müncemid oldu dehende nefesi insanın
Nice mahluku helak eyledi berd-i sema.
Lafz u ma'nide ana dedi Neşati tarih
Be meded dondu bin otuzda soğuktan derya⁵⁰

Fezleke'de ise şöyle anlatılır:

Sene-i Selâsîn ve Elf Müncemid-Şüden-i Halîc-i Kostantiniyye

Garâ'ib-i eyyâmdandır ki, sene-i mezbûre şitâsında Rebî'ülevvel guresinden on altıncı gününe değin 'azîm kar yağup şiddet-i sermâdan serâser deryâ müncemid olup ancak akındı ortasında bir nehr-i sagîr mikdârı mahal açık kalmış idi.

Yol oldu Üsküdar'a Akdeniz dondu bin otuzda⁵¹

İstanbul'da yaşanan bu olağanüstü soğukların flora ve faunaya etkisi ise Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekâ'iyât* adlı eserinde çarpıcı bir örnekle aktarılır. 1698'de Kağıdhane Boğazı'nın donduğu, Eyüp ve Hasköy kıyılarında buz biriktiği, İstinye kıyılarına devasa balıkların sığındığı ve orada donarak öldükleri anlatılır. Bu olayda bulunan dev balığın içinden dokuz kılıç balığı çıktığı, balığın yalnız ciğerinin bile bir kayık dolusu olduğu ve bu büyüklükte balığın daha önce hiç görülmediği belirtilir:

“Ve mine'l-garâ'ib, incimâd-ı Halic-i Kâğıdhâne ve zuhûr-ı simâk-i kebîr

Emr-i Kâdir-i zü'l-celâl ile beyne'l-cemerât vâki' olan şiddet-i sermâdan Kâğıdhâne boğazı nehri donup ve Eyyûb-i Ensârî ve Hasköy tarafında leb-i deryâda vâfir mahal yâh-beste⁵² olup ve ol esnâda arzan altı karış ve tûlu dahi ana kıyâs ile gâyet kebîr 'azîmü'l-cism bir semek-i nâdide “İstinye-boğazı” nâm mahalde kenâra karîb sığa

⁵⁰ İbrâhim Peçevî, *Peçevî Tarihi II*, ed. B. Sıtkı Baysal (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), 349-50. Peçevî (1982).

⁵¹ Zeynep Aycibin, “Fezleke: Tahlil ve Metin I, II, III” (Doktora Tezi, İstanbul, Mimar Sinan Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 651. Aycibin (2007).

⁵² Buz bağlamak, donma.

oturup, girü deryâya ‘avd ü ric’ata kudreti olmamağla helak olmağın deryâdan taşra ihrâc ve kamı çâk itdirildikde tennûr-ı mi’desinde henüz eriyüp muzmahil olmamış dokuz ‘aded kılıç balığı bulunup ve yalnız ciğeri bir piyâde kayığı doldurdu. Ol havâlîde bu ana dek ol makule kebîr balık zuhuru vâki’ olmamağla, manzûru olanlar nakl itmekle bu mahalle sebt ü tahrîr olundu.”⁵³

Tarihlerde ve kroniklerde bu iklim olayları dışında elçilerin İstanbul’daki sert kışlara ve soğutma-ısıtma tekniklerine dair gözlemlerine de yer verilmiştir ki bu tür gözlemleri seyahatnameleri ayrıca tarayarak daha genişçe ele alacağız.⁵⁴ Tarih eserlerindeki tüm bu örnekler, iklim ve tabiat olaylarının yalnızca teknik ve maddi süreçleri değil, aynı zamanda İstanbul’daki günlük hayatı, şehirdeki canlıları ve toplumsal hafızayı da nasıl etkilediğini göstermesi açısından önemli olmuştur.

Seyahatnameler

Seyahatnamelerde iklimin günlük hayatı ve şehirlerin lojistiğini ne şekilde etkilediği, yabancıların gözünden çoğu zaman hayranlıkla ve ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Gerek yolculuk güzergâhlarının seçimi, gerekse Osmanlı ev sahipliğinin kışın sıcak ve yazın soğuk ortam ve ikramlarla misafiri memnun etme çabası, bu anlatıların ortak temalarındandır. Ayrıca seyahatnameler, Bursa ve Mudanya’dan kar ve buz tedariki, bu ürünlerin İstanbul’a taşınışı ve depolanması gibi teknik ve organizasyonel detaylar, arşiv belgelerinden aldığımız teknik verileri zenginleştirici bir anlatı boyutu sunmaktadır.⁵⁵ Aşağıda bahsedeceğimiz Evliya Çelebi’nin karcıbaşı hikâyesi ise, bu süreçleri törensel ve sosyal bir olay olarak aktarması bakımından benzersizdir. Seyahatnamelerden seçtiğimiz bazı örneklerle anlatımızı somutlaştıralım.

Örneğin, 1694 yılında Erzurum’a yolculuk eden bir seyyah, Zigana Dağı geçidinde maruz kaldıkları dondurucu soğuk, sert rüzgâr ve kar nedeniyle rotalarını değiştirmek zorunda kaldıklarını ve bu yolculuk sırasında bazı yol arkadaşlarının hayatını kaybettiğini aktarır:

“Yazarın Arzerum veya Erzurum’a [1694’te] yolculuğu: Salı günü 29’unda, yüksek ve sık köknar ağaçlarının üzerinden geçtik ve o kadar yükseğe çıktık ki günün sonunda kendimizi neredeyse havanın ikinci bölgesinde, Zigana Dağı’nın tepesinde bulduk. Rüzgar eskiden çok şiddetliydi. Bundan iki yıl önce Calolicos, Şubat ayında aynı yoldan Trabezond Hükümeti’ne geçerken, maiyetinden yaklaşık on kişiyi rüzgar ve kardan etkilenerek kaybetti. Bunu doğrulamak için E. Villot, beş yıl önce oradan bir Flemming olan F. Vanderman ile geçtiğini, bunun aşırı soğuktan dilini kullanamadığını, karda kalarak kervanı takip edemediğini; ancak Karanfil çiğneyerek iyileştiğini ve bu nedenle misyonerlerin o zamandan beri oraya karanfil dağı dediklerini söyledi.”⁵⁶

Bir başka örnekte ise, bir vezir çadırında konuk edilen yabancı, kar çukurlarından alınan buz gibi soğuk su ve şerbetlerin ikram edildiğini, hayatında böyle bir serinletici içecek tatmadığını ifade eder:

⁵³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, ed. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 635. Defterdar (1995).

⁵⁴ *Zübde-i Vekâyiât*, elçinin İstanbul’da kaldığı süre boyunca kendisine ne kadar odun ve benzeri eşya için izin verildiğini anlatır. “Nemçe Çasarı tarafından büyük elçilik ile Gurof Etutenker nâm elçi 1111 Şa’bânının yirminci günü İstanbul’a dâhil olup, ihzar olunan konağa kondurup, yevmiyye ta’inâtı için yüzelli gurus ile kırk cenâh tavuk, üç ‘aded Mısır tavuğu ve on ‘aded kaz ve otuz güğercin ve yüzelli vakıyye hâs un ve on vakıyye meyve ve otuz vakıyye sebze ve üç re’s öküz ve bir re’s buzağı ve on re’s koyun ve elli keyl şa’ir ve on kantar saman ve üç araba otluk ve otuz çeki hatab yevmiyye ta’yin olundu” Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 686.

⁵⁵ 1716-1758 yılları arasındaki hava durumu ve mevsimlere dair bir anlatı için bkz. Sert, “Kelemen Mikes’in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi”.

⁵⁶ Giovanni Francesco Gemelli Careri, *Dünya Çapında Bir Yolculuk* (Londra: Seyahatler ve Gezinler Koleksiyonu, 1704), 102. Careri (1704).

“Sonra, epeyce uzakta, Vezir’in çadırı vardı; dışarıda uzun bir çadır duruyordu, kendisi veya Hasnadar’ı gelen herkesi dinliyordu. İçeride iki avlusu vardı; kendisi için uzun bir çadır, etrafında yapay bahçeler ve etrafında yedi veya sekiz tane daha hizmetkârı vardı; bunlar ilk avludaydı. İkincisinde ağası ve diğer hizmetkarlar için başka çadırlar vardı. Orada arkadaşım olan şjerbetje basha (şerbetçi başı) tarafından birkaç kez ağırlandım; çadırı fingsians (meyveler?), kar çukurundan çeşme suyu (snowpit fountain water) vb. ile doluydu, zaten kahve vb. hayatımda hiç böyle bir şerbet tatmadım.”⁵⁷

Başka bir seyahatnamede, Osmanlı şehirlerinde kervansaraylarda ücretsiz ve cömertçe sunulan barınma ve sıcaklık olanaklarından söz edilir. Yatak hazırlayan yeniçerilerden, tüm gece ateş yakarak odanın ısıtılmasına kadar uzanan yardımlardan bahsedilir:

“Yazarın Edirne’ye seyahati; bu şehrin, ayrıca Tenedos ve Midilli Adaları’nın ve Gelibolu Şehri’nin [1693’te] Tanıtımı”. Türkiye’de Kervansaray olarak bilinen Hanlar, esasen yol kenarı hanlarıdır. Ev sahipleri et ve yemek sağlamaktan sorumludur, biraz yüksekçe yerlerdedir. Bir avantajı, Hristiyan topraklarında sıklıkla olduğunun tersine, ev sahipleri tarafından misafirlerden fazla ücret alınmamasıdır. Türklerin, yolcuların yararına bıraktığı miraslar sayesinde konaklama ücretsiz olarak sağlanır. Yaya olarak gelen bir yeniçeri yatağını hasırlarla yaparak ve soğuk odayı ısıtmak için bütün gece ateş yakarak mümkün olan her şekilde bana yardımcı oldu. Ancak, gezginlerden birinin üç arkadaşıyla durmadan konuşması ve sigara içmesi nedeniyle uyuyamadım.”⁵⁸

Busbecq ise Anadolu’daki hanlarda, yolcuların susuzluğunu gidermek üzere kışın karla doldurulan sarnıçlardan eriyen kar suları ile yapılan uygulamaları övgüyle anlatır:

“...Bozüyük’de bir Türk hanına girdik. Karşısında yüksek bir nokta üzerinde bir kaya vardı. Bunun içine bir sarnıç oymuşlardı. Bunun dibinden açılan bir cedvel ile su tâ yola geliyordu. Memleketin eski ahalisi bu sarnıcı kışın karla doldururlardı. Karlar eridiği zaman cedveldən aşağı akarak yola gelirdi. Yolcular susuzluklarını bu buz gibi su ile teskin ederler. Bu kabil nafia işlerini Türkler gayet makbul sayarlar.”⁵⁹

Soğutma ile ilgili olarak, yazın İstanbul’a çevredeki dağlardan günlük olarak getirilen kar ve buzun deri çuvallara doldurulup teknelerle taşınması, yabancı elçi ve gözlemcilerin sıklıkla kayda aldığı detaylar arasındadır:

“... Kuzeyde hoş ve bereketli ovaların görkemli bir manzarası var, Güneydeki dağlar ise her zaman karla kaplıdır; Konstantinopolis’e bütün yaz boyunca kar sağlanır; kar, tüylü (deri) çuvallara doldurulup her gün teknelerle oraya taşınır ...”⁶⁰

Yabancıların seyahatnameleri kadar Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’si de ısıtma ve soğutma tarihinin çeşitli yönlerine ışık tutar. *Seyahatname*, aşırı iklim koşullarına, ısıtma ve soğutma sağlamanın teknik ve idari yönlerine ve insanların iklime uyum sağlama yollarına dair anlatılara sahiptir. Şehirlerdeki iklim rejimine daha bütünsel bir yaklaşımı da mümkün kılar. İstanbul ile ilgili *karcıbaşı* hikâyesi bu açıdan ufuk açıcıdır. Buz ve karın Bursa’ya nasıl getirildiğini, oradan katırlarla Mudanya’ya nasıl taşındığını ve İstanbul’a nasıl yelkenle nakledildiğini, karın İstanbul’da depolandığı kuyuları, bu büyük görevi gerçekleştiren memurları ve hizmetkarları, törensel süreci ve etrafındaki eğlenceyi çok zengin bir dille anlatır. Ayrıca askerler tarafından kışın yağın karın İstanbul’da nasıl toplandığı, Okmeydanı’nda büyük bir seferberlikle

⁵⁷ John Covel, *Levant’taki İlk Yolculuklar ve Seyahatler*, ed. J. Theodore Bent (Londra: Hakluyt Society, 1893), 167. (Bent, 2017; Covel, 1893)

⁵⁸ Careri, *Dünya Çapında Bir Yolculuk*, 59.

⁵⁹ Ogier Ghiselin Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın (İstanbul: Remzi Yayınları, 1993), 65. Busbecq (1993).

⁶⁰ Robert Bargrave, *Levant Tüccarı Robert Bargrave’in Seyahat Günlüğü, 1647-1656* (İstanbul: Hakluyt Derneği Yayınları, 1999), 74. Bargrave (1999).

karlıklara taşındığı ve şehrin ihtiyaçları için saklandığı Evliya Çelebi'nin anlatılarıyla gözümüzde canlanır. Böylece arşiv kaynaklarında bulduğumuz belge ve bilgileri, dönemin diliyle ve bağlamını da öğreterek bütüncül bir hikayeye dönüştürür. Anlatı şöyledir:

“Esnâf-ı azîm karcıbaşı huddâm-ı şehriyârî ve aded-i karlığ hazâyin-i kudret-i rahmet”⁶¹

Kârhâne birdir, sebze hâneye muttasıldır, hünkârın karcıbaşısı yaz ve kış anda mevcûddur, neferât üç yüz ve kayıkcıyân-ı karcıyân neferât üç yüz, bu kayıkcılar dâ'imâ Katırlı dağları'na ve Mudanya'ya varup Keşiş dağından gelen karları ve buzları ve âb-ı zülâllerî gemilere koyup Der-i devlete getirüp matbah-ı pâdişâhî'ye ve helvâhâneye ve harîme ve sadrıa'zam'a ve'l-hâsıl yüz elli a'yân [u] eşrâfa ta'yîn-i kar verilür azîm masârifdir. Ve bu hidmete me'mûr kar-buz kesicisi Bursa Yörükleri ve taşıyıcı Mudanya katırcıları vardır. Ve bu karcıbaşı hükmünde İslâmbol etrâfında karlığ-ı hazâyin-i rahmet tokuzdur. Ammâ neferâtları yokdur, hîn-i şitâda rahmet-i berf yağdıkdâ bizzât sadrıa'zam ve yeniçeri ağası ve bostâncıbaşı ve kapudan paşa, bunlar cümle iki kerre yüz bin eli kürekli ve kızaklı asker olup Okmeydânı'nda Atıcılar tekyesi dibinde Hünkâr karlığın ve Hasan karlığın ve Şücâ' karlığın ve Lenduhâ karlığın cemapur askeri üşüp karları hammam kubbesi gibi top edüp yuvarlıyarak karlıklar içine itiverirler. Cümle leb-ber-leb berf-i rahmet oldukdan sonra yine Okmeydânı'nda Dîvdâr deresin ve Kepez deresin ve Ganizâde deresin ve Eyne Ayazma deresin ve Tozkoparan deresin ve Çoban deresin ve Kanlı deresin cümle bu dereleri rahmet karıyla asker-i deryâ-misâl doldurup depme ile cümle püşt-i pâ urup yerleşdirirler kim gûyâ yekpâre yakhend olur.⁶²

Böylece seyahatnameler yalnızca iklimsel zorlukların nasıl aşıldığını değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunda soğuğa ve sıcağa karşı geliştirilen dayanışma, cömertlik ve toplumsal organizasyonun kültürel izlerini de ortaya koymaktadır.

Literary Genre Manuscripts

Seyahatnamelerden elde edilen yukarıdaki canlı gözlemler ve anlatılar, Osmanlı toplumunda iklimle, kış ve yaz mevsimleriyle kurulan ilişkinin daha derin kültürel ve sembolik boyutlarına geçmemize de imkân sunar. Edebi kaynaklar, özellikle şiirler ve hikâyeler, Osmanlı toplumunda mevsimlerin, iklim olaylarının ve bunlara bağlı olarak gelişen ısınma/soğutma uygulamalarının kültürel hafızadaki izlerini sürmemizi sağlayacak en kapsamlı eserlerdir. Mevsim döngüleri, sert kışlar, sıcak yazlar ve bunların şehir hayatına etkileri, şairlerin ve yazarların eserlerinde zengin imgeler ve betimlemelerle işlenir. Bu eserler aracılığıyla, ısıtma araçlarının günlük hayattaki yeri, soğukla başa çıkma ve kışın yarattığı zorluklar gibi konular, yukarıda incelenen kaynaklarda rastlayamayacağımız incelik ve çeşitlilikte işlenmiştir.⁶³

Bu şiirlerin bir kısmı, Arapça “şitâ” (kış) kökünden gelen “şitâiyye” türündedir ve “kışla ilgili, kışa dair” anlamını taşır. Şitâiyye örnekleri, Osmanlı klasik şiirinde özellikle kasidelerin giriş bölümlerinde (tesbîb/nesîb) kışın getirdiği zorlukları, şehir ve insan üzerindeki etkilerini işler. Aktaş'ın tespitlerine göre, 16. yüzyılda Bâkî, Cinânî, Fuzûlî, Hasan Ziyâ'î, Gelibolulu Mustafa Âlî, Üsküplü İshak Çelebi, Taşlıcalı Yahyâ, Nev'î, Revânî ve Mânî gibi şairlerin toplam 16 şitâiyyesi bulunurken, diğer yüzyıllarda da bu türde yazılmış pek çok örnek mevcuttur.⁶⁴ 15.

⁶¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1. Kitap*, ed. Robert Dankoff, S. Ali Kahraman, ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi, 1996), c. I, Fihrist. Evliya (1896).

⁶² Evliya Çelebi, c. I, s. 287.

⁶³ Yukarıda da bahsedildiği üzere, kapsamı ile bu alanda nadir bir inceleme eseri için bkz. Naskali, *Soba Kömür Kibrit Kar Kış Kitabı*.

⁶⁴ Mutlu Muhammed Aktaş, “16. Yüzyılda Yazılan Şitâiyyelerin Muhtevâ Yönünden İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Ordu, Ordu Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 2.. Ayrıca bkz. Döndü Akarca, “Şitâiyyelerde Sosyal Yaşantı”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14, sy 1 (2005): 1-14; Hasan Yekbaş, “Tırnakçı-zâde Mehmed Sa'îd Ziver Bey ve Mensur Şitâiyyesi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 3 (2009): 147-84; Meryem Yıldız Akagündüz, “Klasik Türk Edebiyatında Şitâiyyeler”

Yüzyıl için 2, 17. Yüzyıl için 8, 18. Yüzyıl için 12 ve 19. Yüzyıl için 2 şitaiyye vardır. Ayrıca yaz (*sayfiyye*), ilkbahar (*bahâriyye*) ve sonbahar (*hazâniyye*)⁶⁵ olarak adlandırılan şiirler ve edebî eserler de Osmanlıların sıcak ve soğuk tecrübesinin kültürel boyutunu tamamlar niteliktedir. Bu şiirlerde, şehirde (genellikle İstanbul'da) yaşayan insanların kıştan ve onun dönüştürdüğü tabiatı nasıl etkilendikleri, onu nasıl tasvir ettikleri, kışta zaman algısı, mevsim döngüsü yardımıyla bir insanın hayat döngüsünün farklı evrelerinin anlatılması ve kışın toplumsal hayata, yeme-içme alışkanlıklarına, eğlence türlerine etkisi gibi konular yer almaktadır. Bazı örneklerle anlatımı somutlaştıralım.

Şitâiyye'den bazı örnekler şöyledir:

Nevî (ö. 1599) kış mevsiminde tabiatı tasvir ettiği şiirinde, kışın getirdiği soğuk, zamanı ve tabiatı adeta donuk bir yazı defterine çevirir, baharın tazeliğini ve doğanın canlılığını örter der:

Burûdet-ile felek mübtelâ-yı renc-i zükâm
Akıtsa dîde vü bînîsi tañ mı âb-ı revân
Kitâb-ı gülşene yazılmaz oldu hañt-ı çemen
Havâ-yı serd ile toñdı meger devât-ı zaman⁶⁶

Sonraki örnekte de mevsimler, padişahın fazilet ve kudretiyle ilişkilendirilerek, tabiat-insan-devlet üçgeninin Osmanlı kültüründeki yerini gösterir:

Sultan II. Murad'ı mevsimler boyunca medhiye etmek
Bahâr-luñf u şitâ-kahr u âfitâb-cemâl
Sipîhr-kadr u kâder-kudret u kaşa-fermân⁶⁷

Seyyit Vehbî (ö. 1736) kış gecesi sohbetleriyle ilgili olarak, bin bahar günü yaşasa da bunun bir kış gecesindeki dost meclisinin yerini tutamayacağını söyler. Şaire göre sıcaklık sadece fiziksel bir ihtiyaç değil, aynı zamanda sohbetin ve sosyal ilişkilerin sıcaklığıdır:

Biñ rûz-ı bahâr ile harîdârı olurum
Bir kış gicesi sohbeti virilse mezâda
Hiç âteşe yok dâire kızdurmağa hâcet
Germiyyet-i sohbet o kadardur bu hevâda⁶⁸

Mustafa Âlî (ö. 1600) kışın içilen kahve ile ilgili olarak, kışın soğukunda ellerin ayakların uyuştüğünü fakat sıcak bir kahveyle insanların huzur bulduğunu anlatır:

El ayak tutmaz oldu sermâdan
Kahve-nûş oldu cümle ehl-i safâ⁶⁹

Nedim'in (ö. 1730) dizelerinde ise kışın acımasız soğuğu, toplumsal ve bireysel gamın ağırlığıyla iç içe geçirilir. Mevsimlerin duygusal ve toplumsal etkileri de vurgulanır.

Kılıç gibi esiyor sarsar-ı zemistânî
Nihâl giyse n'ola yahdan âhenin miğfer
Kesâdı yok hele kış günleri 'akâr-ı gamın

(Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, Kırıkkale Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009); Hasan Kavruk ve Ramazan Sarıççek, "Şitâiyye'nin Destan Türüne Yansıması Olarak Ahmed Kuddûsî Divanı'nda Bir Kış Destanı", *Journal of Turkish Language and Literature* 6, sy 3 (2020): 519-40. (Akagündüz, 2009; Akarca 2005; Aktaş, 2014; Kavruk & Sarıççek, 2020; Yekbaş, 2009).

⁶⁵ Abdülkadir Erkal, "Divan Edebiyatında Hazâniyye ve Nevî'nin Hazâniyye-i Latifiyye İsimli Kasidesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 18 (2001): 110. Erkal (2001).

⁶⁶ Aktaş, "16. Yüzyılda Yazılan Şitâiyyelerin Muhtevâ Yönünden İncelenmesi", 203.

⁶⁷ Aktaş, 204.

⁶⁸ Hamit Dikmen, "Seyyit Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni Cilt:1" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), 211. (Dikmen, 1991).

⁶⁹ Mustafa Âlî, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divanları: I. Divan II. Vâridatü'l-Enika III. Lâyihatü'l-Hakika*, ed. İ Hakkı Aksoy (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018), 303.

Harâb-hâneler akamazsa da yine tamlar⁷⁰

C. In Lieu of Conclusion: Towards a Conceptual and Methodological Research Agenda

Yukarıdaki anlatı ve örneklerden görüldüğü üzere iklim olayları ve mevsim döngülerinin şehirler ve şehir toplumu üzerinde etkilere sahip olduğu aşıkardır. İklimsel değişimler kendine özgü bir rejim yaratmakta ve tarihin gidişatına kendine özgü bir şekilde etki etmektedir. Ancak bu etkileri, tek yönlü çevresel zorunluluklar olarak değil; insanlar, topluluklar ve şehirlerin bu koşullara verdiği fiziksel, sosyal, kültürel ve mekânsal yanıtlarla şekillenen etkileşimli ve çok katmanlı süreçler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu çalışma, tam da bu noktada, bu rejimi ve etkileşimleri keşfetmek için Osmanlı İstanbul’unun ısıtma ve soğutma tarihine dair mevcut durumu ve farklı kaynak gruplarının potansiyelini ortaya koyarak, hem tarih yazımı hem de yöntem açısından bir yaklaşım ve araştırma gündemi önermeye çalışmaktadır.

Araştırmanın ilk aşamasında yapılan literatür değerlendirmesi, mevcut çalışmaların çoğunlukla 19. yüzyıl ve sonrası için yoğunlaştığını, klasik döneme dair ise sınırlı sayıda ve genellikle teknik veya mimari odaklı çalışmalara sahip olduğumuzu göstermiştir. Özellikle günlük hayat, sıradan insanların tüketim pratikleri, mahalle ölçeğinde iklimle baş etme yöntemleri ve soğutma uygulamaları gibi konularda literatürde zamansal ve mekansal ciddi boşluklar göze çarpmaktadır. Araştırmadaki bulgulara göre arşiv belgeleri ve şer’iyye sicilleri literatürde gözlenen bu boşlukların önemli bir kısmını doldurabilecek ayrıntıda, günlük hayata dair çok katmanlı ve özgün veriler sağlamaktadır. Arşivler, yakacak maddelerinin (odun, kömür), kar ve buzun temini ve taşınması, depolanması ve dağıtım süreçleri gibi konularda idari ve ekonomik veriler sunarken; siciller, şehir sakinlerinin doğayla olan ilişkisini ev, dükkân, mahalle ve sokak ölçeğinde mikro düzeyde belgelemektedir. Özellikle sicillerde, arşivde yeterince görünmeyen araç-gereçler (mangal, fırın, ocak), kar ve buz depolama alanları, mevsim ve sıcaklık terimleriyle ilgili kayıtların bulunması, bu kaynakların günlük hayata dair daha fazla ve canlı bilgi sunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırma sırasında dikkati çeken 17. yüzyılda yakacak kayıtlarının artışı gibi veriler, dönemin iklimsel zorluklarıyla (örneğin Küçük Buzul Çağı’nın etkileriyle) nasıl baş edildiğine dair açılımları mümkün kılmıştır. Dolayısıyla bu kaynaklar birey ve toplumun çevreyle kurduğu ilişkiyi de görünür kılmaktadır.

Bu çalışmada, mevcut literatürün yönlendirmesinin ötesinde, erken modern dönemin termal pratiklerini anlamak amacıyla güncel çevre tarihçiliğinden ilham alınarak “termal coğrafyalar”, “termal konfor”, “insan-yapımı iklimlendirme”, “iklim kontrolü” ve “iklimin kültürel inşası” gibi kavramlar analitik çerçeveye dâhil edilmiştir. Bu kavramsal yaklaşımlar, İstanbul’daki farklı sosyal grupların iklimle başa çıkma biçimlerini yalnızca teknik çözümler olarak değil, aynı zamanda kültürel temsiller, toplumsal organizasyonlar ve mekânsal tercihler üzerinden de değerlendirmeye imkân sunmaktadır. Isıtma ve soğutma uygulamaları, bu yönüyle yalnızca çevresel zorunluluklara değil, aynı zamanda toplumun beklentilerine, alışkanlıklarına ve estetik tercihlerine de yanıt üretmiştir. Bireylerin davranışsal (giyim, gölge arama, doğal havalandırma), fizyolojik (bedensel adaptasyon) ve psikolojik (alışkanlık, beklenti) tepkileri de bu süreçlerin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Yazma eserler, bu çok katmanlı yapı içinde iklim ve mevsimlerin bireysel algı ve toplumsal hafızadaki izlerini ve kültürel simgelerini ortaya koyarak arşiv belgelerinin sunduğu verileri anlamlandırmakta ve derinleştirmektedir. Tevârih ve kroniklerde anlatılan olağanüstü hava olayları (İstanbul’da aşırı soğuklar, Boğaz’ın donması ya da yaz aylarında kar ve buz tedarikinin aksaması gibi sıra dışı olaylar) yalnızca çevresel felaketler olarak değil, aynı zamanda

⁷⁰ Nedim, *Nedim Divânı*, ed. Muhsin Macit (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012), 65. Nedim (2012)

ortak hislerin, kriz yönetiminin ve toplumsal dayanışmanın göstergeleri olarak da okunmalıdır. Örneğin, Evliya Çelebi'nin karcıbaşı anlatısı, kar tedarikinin teknik ve törensel yönlerini birleştirirken, Peçevi ve Kâtip Çelebi'nin kronikleri, Küçük Buzul Çağı'nın etkisiyle Boğaz'ın donması gibi ekstrem olayların şehir üzerindeki dönüştürücü etkisini tasvir etmektedir. Seyahatnameler, Osmanlı şehirlerinde iklimin yolculuklar, konaklama ve tüketim alışkanlıkları üzerindeki etkisini, yabancı gözlemcilerin bakışıyla zenginleştirirken; edebi eserler ise (şitaiyye, bahâriyye, sayfiyye, hazâniyye gibi türlerde) iklimin, estetik ve kültürel bir inşa unsuru olarak nasıl kavrandığını göstermektedir.

Kaynaklarla ilgili bu araştırmanın elde ettiği en önemli bulgulardan biri, ısıtma ve soğutma tarihine dair kaynak türlerinin birbirini tamamladığı; ancak bu tamamlayıcılığın anlam kazanabilmesi için kaynakların, disiplinlerarası, kavramsal, zamansal ve mekânsal bir bütünlükle ele alınmaları gerektiğidir. İstanbul'un farklı mahallelerinde, farklı sosyal ve dini grupların iklimle kurduğu ilişkinin çeşitliliği, bu çalışmanın sunduğu veriler üzerinden kronoloji de dikkate alınarak yeniden inşa edilebilir niteliktedir. Kaynaklar arasında dağılmış vaziyette bulunan büyük kapsamda veri ile uğraşmayı mecburi kılan bu yeniden inşa için dijital beşeri bilimler ya da dijital tarih yaklaşım ve yöntemlerini kullanmak ise bir zorunluluktur.

Bu yaklaşım ve bulgular ışığında araştırma gündemi için önerilebilecek bazı başlıklar öne çıkmaktadır. Öncelikle, daha sistematik ve dijital yöntemlerle geniş kapsamlı arşiv ve sicil taramaları yaparak, mikro-mekânsal düzeyde İstanbul'un birkaç yüz yıllık hava şartlarının (mikro-iklimsel), ısınma ve soğutma süreçlerinin tüketim, tedarik ve organizasyon pratiklerinin veri seti olarak ortaya konulması ve haritalanması gerekmektedir. Ayrıca, yazma eserlerdeki iklim, mevsim ve şehir hayatı anlatılarını, arşiv ve sicil bulgularıyla karşılaştırmalı olarak analiz etmek; olağanüstü hava olaylarının şehirlerde nasıl toplumsal hafıza ve kültürel simgeye dönüştüğünü araştırmak önemli olacaktır. Özellikle kış aylarında artan yakacak ihtiyacı, buz ve kar tedarigi, mevsimlerin şehir ekonomisine, günlük alışkanlıklara ve sosyal dayanışmaya etkisi gibi konular, arşiv, sicil ve yazma kaynaklar üzerinden disiplinlerarası bir yaklaşımla daha derinlemesine incelenmelidir. Böylece örneğin küresel bir olay olan Küçük Buzul Çağı'nın İstanbul'a etkisini de daha somut olarak ortaya konulabilir. Ayrıca, bu araştırmalardan çıkacak yeni soru, veri ve bulgular, sadece İstanbul için değil çağdaş başka dünya şehirlerinin tarihine de katkı sağlama potansiyeline sahip olacaktır.

Acknowledgments

Bu çalışma, şehirler ortamında ısıtma/ısınma ve soğutmanın küresel tarihine dair devam etmekte olan şu projelerin bulgularından istifade etmektedir: Yunus Uğur (Yürütücü), “Osmanlı İstanbul’unda Isıtma ve Soğutmanın Tarihi (1500-1700): Araştırma Gündemi Oluşturmak”, YÖK Araştırma Üniversiteleri Destek Programı (ADEP), 2023-2025; “Creating a Research Agenda for the Global History of Heating and Cooling: The Cases of Early Modern Istanbul and European Cities (1500-1700)”, TÜBİTAK BİDEB (No: 1059B192300733). Destek veren kurumlara ve proje ekibinde yer alan Doç. Dr. Özgür Oral, Doç. Dr. Halil İbrahim Düzenli, Doç. Dr. Celal Şenol ve Dr. Ahmet Tekin’e katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Bibliography

- Açık, T. (2015). 16-17. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair. *Büyük İstanbul Tarihi*. <https://istanbultarihi.ist/>.
- Akagündüz, M. Y. (2009). *Klasik Türk Edebiyatında Şitâiyyeler*. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi.

- Akarca, D. (2005). Şitâiyyelerde sosyal yaşantı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 1–14.
- Akıllı, K. (2008). Peçevi Tarihi:(184b-218a Metin, Dizin, özel Adlar sözlüğü). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Aktaş, M. M. (2014). Yüzyılda Yazılan Şitâiyyelerin Muhtevâ Yönünden İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi.
- Aslanhan, A. (2020). R.1325/m.1909-1910 tarihli orman istatistiği'nin transkripsiyon ve değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Atasoy, N. (2000). *Otağ-ı Hümayun: Osmanlı Çadırları*. Aygaz.
- Aycibin, Z. (2007). Fezleke: Tahlil ve Metin I, II, III. Doktora Tezi. Mimar Sinan Üniversitesi.
- Bargrave, R. (1999). *Levant Tüccarı Robert Bargrave'in Seyahat Günlüğü, 1647-1656*. İstanbul: Hakluyt Derneği Yayınları.
- Baş, Y. (2016). Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli, Tersane ve Tophane'de Kullanımı. *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, 6(11), 149–171.
- Bent, J. T. (2017). *Early Voyages and Travels in the Levant: I.-The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600. II.-Extracts from the Diaries of Dr John Covel, 1670-1679. With Some Account of the Levant Company of Turkey merchants*. Routledge.
- Bernan, W. (1845). On the history and art of the warming and ventilating rooms and buildings by open fires, hypocausts, German, Dutch, Russian, and Swedish stoves, steam, hot water, heated air, heat of animals, and other methods: with notices of the progress of personal and fireside comfort, and of the management of fuel. G. Bell.
- Brager, G. S., & De Dear, R. J. (1998). Thermal adaptation in the built environment: a literature review. *Energy and buildings*, 27(1), 83–96.
- Busbecq, O. G. (1993). *Türk Mektupları*. Çeviren Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Remzi Yayınları.
- Buzcular, İ. (2004). *Buzcular Erkek Evlattan Erkek Evlada Geçen Bir Soyla 517 Senedir Yaşayan Bir Aile*. Bursa Hakimiyet Matbaası.
- Careri, G. F. G. (1704). *Dünya Çapında Bir Yolculuk*. Seyahatler ve Gezinler Koleksiyonu.
- Cohen, N. (2024). *New under the sun: early Zionist encounters with the climate in Palestine*. Univ of California Press.
- Covel, J. (1893). *Levant'taki İlk Yolculuklar ve Seyahatler*, Editör J. Theodore Bent. Londra: Hakluyt Society.
- Çimen, C. (2006). Anonim Tevârih-i Ali Osman 1299-1487. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Defterdar, S. M. P. (1995). *Zübde-i vekayiât: tahlil ve metin;(1066-1116/1656-1704)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Dikmen, H. (1991). *Seyyid Vehbî ve divanının karşılaştırmalı metni*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Dişli, G., & Çelik, N. (2016). Heating system evaluation of an ancient turkish bath: the bath of suleymaniye hospital. *12th International Conference on Heat Transfer, Fluid Mechanics and Thermodynamics*, 1649-53.
- Dizdar, S. İ., & Sönmez, N. (2006). Osmanli Sivil Mimarlığında İstanbul'daki Taş Odalar ve Fener Evleri. *Megaron*, 1(2), 126.
- Dursun, S. (2007). Forest and the state: history of forestry and forest administration in the Ottoman Empire. Doktora Tezi. Sabancı Üniversitesi.
- Emanet, A. Ö. (2021). Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Emanet, A. Ö. (2025). *Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Erkal, A. (2001). Divan Edebiyatı'nda Hazaniyye ve Nev'inin Hazâiniyye-i Latifiyye İsimli Kasidesi. *Journal of Turkish Research Institute*, 18: 107-152.
- Evliya Ç. (1896). *Evliya çelebi seyahatnamesi* (c. 8). İkdâm Matbaası.
- Gökbaş, M. (2017). “Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Mecmuasına Göre İstanbul’un İaşe Meseleleri (1924–1939)” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.
- Hughes, J. D. (2019). *Çevresel tarih nedir? Çeviren M. Fatih Çalışır*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Husain, F. H. (2024). Türkiye’de Çevre Tarihi Yazımının Serüveni. *Toplum ve Bilim*. 169-170: 111-134.
- İnal, O. (2011). Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview. *Osmanlı Araştırmaları*, 38: 1-25.
- İnal, O., & Köse, Y. eds. (2019). *Seeds of power: Explorations in ottoman environmental history*. White Horse Press.
- Jendritzky, G., & Tinz, B. (2009). The thermal environment of the human being on the global scale. *Global Health Action*, 2(1).
- Jones, L. (2022). *Disease and the environment in the medieval and early modern worlds*. Routledge London.
- Karahasanoglu, S. (2013). *Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1717-1735) Üstüne Bir İnceleme*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kavruk, H., & Sarıççek, R. (2020). Şitâiyye’nin Destan Türüne Yansıması Olarak Ahmed Kuddûsî Divanı’nda Bir Kış Destanı. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6(3), 519–540.
- Kaytaç, F. (2011). *Behiştî tarihi (791-907/1389-1502)(giriş, metin, dizin)*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi (Turkey).
- Kemalpaşazade & Turan, Ş. (1957). *Tevârih-i âl-i Osman: VII. defter: tenkidli transkripsiyon*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koç, B. (1999). Osmanlı Devleti’ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10(10), 139–158.
- Metin, A. (2023). Domesticating and displaying fire. The technical and aesthetic evolution of Ottoman fireplaces. *JOURNAL* 18(16).
- Mikhail, A., & Husain, F. H. (2025). The Environmental History of the Middle East. *A Companion to Global Environmental History*, John Wiley & Sons, Ltd. 137–150.
- Mustafa Â. (2014). *Gelibolulu Âlî Mustafa Nushatü’s-Selâtin*, ed. Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyen Ay.
- Naskali, E. G. ed. (2022). *Soba Kömür Kibrit Kar Kış Kitabı*. Kitabevi Yayıncılık.
- Necipoglu, G. (1990). From international Timurid to Ottoman: a change of taste in sixteenth-century ceramic tiles. *Muqarnas*, 7, 136–170.
- Nedim. (2012). *Nedim Divanı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Neşri. (1957). *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ong, B. L. (2012). Warming up to heat. *The Senses and Society*, 7(1), 5–21.
- ONIT Research Page Austrian Academy of Sciences. Erişim 05 Aralık 2025. <https://www.oaaw.ac.at/en/ihb/research-units/digital-historiography-and-editions/research/onit>.
- Öten, A. (2021). Osmanlı klasik dönem mimarisinde 17. yüzyıl eserlerinden Sultan Ahmed Külliyesi’nde ahşap malzeme kullanımı. *Belleten*, 85(302), 53–94.
- Özcan, Z., & Dişli, G. (2014). Refrigeration Technology in Anatolian Seljuk and Ottoman Period Hospitals. *Gazi University Journal of Science*, 27(3), 1015–1021.

- Özkaya, H. G. A. (2015). *18. yüzyılda İstanbul evleri: mimarlık, rant, konfor, mahremiyet*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Öztel, M. (2013). İstanbul'un Temel İhtiyaçlarından Mahrukâtın (odun ve kömür) Önemi ve Mahrukât Arz Piyasası (1789-1918). *Turkish Studies* 8(7): 487-505.
- Özyalvaç, Ş. P. (2015). İstanbul konut mimarisinde lüks ve konfor (18. yüzyıl). Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Peçevi, İ. (1982). *Peçevî Tarihi II*, ed. B. Sıtkı Baysal. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ruhi Ç. (1992). Rûhi Tarihi, ed. Yaşar Yücel ve Halil Erdoğan Cengiz. *Belgeler XIV (18)*, 359-472.
- Sert, Ö. (2007). Kelemen Mikes' in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi; Osmanlı Topraklarında Küçük Buzul Çağının Etkileri Hakkında Bazı Notlar. *Kebikeç Tarım Tarihi Dosyası*, 1(23), 79–83.
- Şafak, N. (2014). Bir Vakıf Şartı Olarak Atina Balı Meselesi: Acaba Hangi Atina. *Tarih Dergisi* 60, 1–16.
- Şimşek, E. B. (2017). İstanbul'daki konaklama yapılarının yatak odası kitlelerinin yönelme kararlarının analizi. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Tanyeli, U. (2015). Şeyler'in Dolaşımı: Geç Ortaçağ'da Türkiye'ye Bir Mimari Eleman Transferi: Bacalı Ocak. *Osmanlı Mekanının Peşinde: Sınırışımı Metinleri 15.-19. Yüzyıllar*, 270-286.
- Türkmen, M. N. (2011). Osmanlı Devleti'nde Saray İhtiyaçlarının Karşıllanması: Kar ve Buz Temini. *Gazi Akademik Bakış* 4 (8), 203–214.
- Unutmaz, İ. (2015). *Neolitik Dönemden Günümüze Anadolu'da İklimlendirme Harikaları ve Rotaları*. İstanbul: Daikin.
- Uzun, A. (2005). Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (6), 211–236.
- Ülgen, S. (1940). Türk Mimarîsinde Teshin Usulleri. *Arkitekt*, 117–8, 206-10.
- Varlık, N. (2008). *Disease and empire: A history of plague epidemics in the early modern Ottoman Empire (1453–1600)*. The University of Chicago.
- Varlık, N. ed. (2017). *Plague and contagion in the Islamic Mediterranean*. Rutgers University Press,
- White, S. (2012). The little ice age crisis of the Ottoman empire: A conjuncture in middle east environmental history. *Water on sand: Environmental histories of the Middle East and North Africa*, Oxford University Press, 71–90.
- Yekbaş, H. (2009). Tırnakçı-zâde Mehmed Sa 'id Ziver Bey ve Mensur Şitâiyyesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 147–184.
- Yeşilkaya, R. (2018). *16.-17. yüzyıl İstanbul Kadı Sicilleri'nde ev ve kentsel konumu*. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Yılmaz, F. ed. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda çevre ve şehir*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi.